

הגיאוגרפיה המבצעית ומיומנות הלחימה

הקסבאית בעיר העתיקה של שכם

אל"ם אמיר ברעם - מח"ט שומרון

מבוא

הגיאוגרפיה המבצעית של העיר העתיקה בשכם

הגיאוגרפיה הצבאית עוסקת במאפייניו והשפעותיו של מדע זה על תכנון פעולות צבאיות, והיא עשויה לכלול היבטים שונים של ניתוח זירתי, קרטוגרפיה וגיאופוליטיקה.

הגיאוגרפיה המבצעית, לשיטתנו, היא ענף נוסף בגיאוגרפיה הצבאית, המתמקדת בהקשרים שבין הגיאוגרפיה לטקטיקה, ועל כן נקרא לה גם בשם גיאוטקטיקה. הגיאוטקטיקה עוסקת בישום התכונות של התבליט, התכסית, האדם ומאפייני התרבות של הסביבה לצרכיה המבצעיים של פעולה צבאית, כדי להשיג יעדים טקטיים כמו פגיעה במחבלים או כיבוש של שטח בקרב.

מרכיבי השטח השונים, אינם הקובעים הבלעדיים של הטכניקות הקרביות והתרגולות הטכנו-טקטיות, שכן גורמים רבים מעצבים את החשיבה המבצעית הטקטית, אבל אין ויכוח שהשטח הוא המעצב והעוגן המרכזי מבין המרכיבים השונים המשפיעים על דרך הפעולה המבצעית, ועל כן, המחקר יעסוק ביחסים שבין טקטיקה ושטח ובין גיאוגרפיה ותוכנית מבצעית.

על בסיס הניתוח התכסיתי-תרבותי בקסבה של שכם, תכסית המאפיינת כמעט כל עיר עתיקה במזרח-התיכון, ננסה לשקול את מאזן היתרונות בלחימה במערך אורבני צפוף ביותר ובהשפעת הנסיבות הגיאוגרפיות של עיר מזרח-תיכונית על תוצאותיה של התנגשות צבאית בתחומה.

העיר המזרח-תיכונית מגלמת, יותר מכל עיר אחרת, את אי-הסדר ואת התנועה הבלתי פוסקת של בנייה ופירוק, התנכרות לזוויות הישרות ולפרדיגמה של הארכיטקטורה המערבית, וכן ערעור מתמיד על מושג קנה המידה האורבני. עם זאת,

ועל אף "העדר הצורה"¹, אנו טוענים כי ניתן למצוא בה חוקיות. החוקיות של העיר העתיקה המזרח-תיכונית באה לידי ביטוי באמצעות קיומה של "מערכת לא מאורגנת" של רחובות ומעברים המובילים ליחידות בנייה ביתיות בקצוות של סמטאות ללא מוצא, ואשר כלליה מוכתבים על-ידי הטופוגרפיה, צנעת הפרט, החמולה המשפחתית, הדת המוסלמית ומאפייני התרבות הערבית.

מחקר מבצעי זה ינסה לנתח את המרכיבים של אותה חוקיות תכנית בעיר העתיקה של שכס כמקרה מבחן אינדוקטיבי שעשוי ללמד כמעט על כל עיר עתיקה אחרת במזרח-התיכון. בהמשך, ננסה להגדיר את הקריטריונים ואת המאפיינים הדרושים לניתוח המבצעי של השטח הקסבאי, כדי לספק למפקדים 'ארגז כלים' ודוגמאות לתכנון וביצוע של מבצעים בעלי עצימות נמוכה או בינונית בכל תא שטח עתיק אחר במזרח-התיכון (בנספח א' לעבודה ננסה להמחיש את הניתוח הקסבאי וליישמו על העיר העתיקה של דמשק).

אזורנו הוא אחד מחבלי הארץ העירוניים הצפופים ביותר בעולם, ועל כן כמעט בכל צורה וסגנון של מלחמה ניאלץ להלחם בלב ליבו של הכרך האורבני העתיק כדי לעמוד במשימה!

מכאן, החשיבות בלימוד ובניתוח המרכיבים המבצעים השונים ש'במבצר הקסבאי', הבנת התנהגות האוכלוסייה בשטח זה והאופן שבו מנוצל השטח כבסיס לפעולות טרור ולגרילה עירונית.

לצורכי הכתיבה השתמשנו בספרות מגוונת מתחומי ההיסטוריה, הגיאוגרפיה, הארכיטקטורה ותכנון הערים, אך הסתמכנו בעיקר על ניסיון מבצעי מתפתח שנרכש בשבע שנים של לחימה ועימות צבאי בטרור הפלסטיני בשטחים העירוניים הצפופים של יהודה, שומרון ועזה.

לימוד ההיבטים האורבניים-מבצעיים של הקסבה של שכס ייעשה תוך התמקדות במבנה הפנימי של העיר העתיקה מחד, אבל גם תוך בחינת המרקם שלה, כחלק ממאפיין יישוב מזרח-תיכוני מאידך.

הניתוח הגיאוטקטי של הקסבה יתבצע לא רק באמצעות התיאור של הארכיטקטורה המגננתית שלה, אלא גם באמצעות סדרה של יישומים והמלצות טקטיות שתכליתן להנחות דרכי פעולה מבצעיות, תוך שלמות וחיבור בין הנלמד לנעשה.

¹ סילוין בול טוענת כי העיר המזרחית היא גילום של האי סדר וכי האי-צורה היא התנאי ליצירתיות שלה: סילוין בול, "אי-משמעת והתקוממות בארכיטקטורה: על אודות כמה תופעות של האי-סדר ואי-צורה בארכיטקטורה ובמזרח התיכון", מתוך כתב העת רסלינג, חורף 1988 (תרגום מצרפתית: יעל ברגשטיין).

שכם: רקע והיסטוריה

שכם כ"טבור הארץ"

לחימת העם היהודי באויביו ההיסטוריים במרחב שכם, עתיקה כמעט כגילו של עם ישראל: החל מהכיבוש הראשון על-ידי שמעון ולוי² בעקבות אונס אחותם על-ידי שכם בן חמור החיווי, דרך השתלטותו של יהושע בן נון על העיר,³ עובר לכיבוש החשמונאי של העיר⁴ ועד לתקופת מלחמת הטרור הפלסטיני בימינו אנו.

מיקומה ההיסטורי-גיאוגרפי של שכם במרכז ארץ ישראל זיכה אותה בכינוי התנ"כי "טבור הארץ"⁵, כמשל הטבור במרכז גוף האדם: שכם לארץ ישראל היא כמו הטבור לגוף האדם, על שום היותה צומת דרכים מרכזי על ציר הרוחב המקשר בין דרך הים במערב לדרך המלך במזרח, וציר האורך המרכזי של במת ההר (מסילת ההר) בין צפון לדרום.⁶ כך, הייתה העיר שכם מאז ומעולם מרכז מסחרי, דתי⁷ ומקום מפגש להתנגשויות ולמלחמות.

² בראשית, פרק ל"ד.

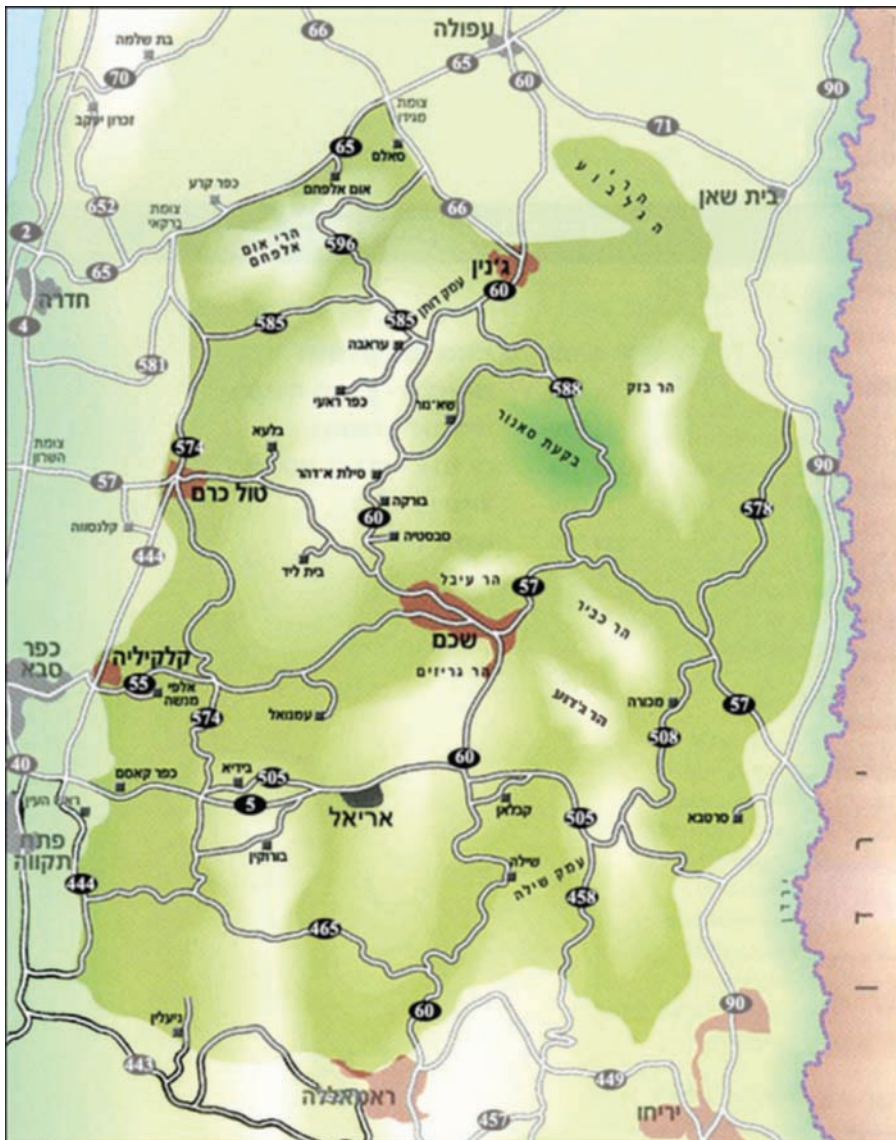
³ יהושע, פרק ח': המקרא אינו מפרט על כיבוש העיר, אלא על טקס הברכה והקללה בין הר גריזים להר עיבל בעמק שכם בלבד. עם זאת, צריך להניח, כי על חבל ארץ כה פורה ועשיר לא ויתרו כל כך בקלות, וכי יתכן שהוא נלקח במאבק.

⁴ העיר נחרבה ב-128 לפנה"ס ע"י יוחנן הורקנוס.

⁵ בעקבות מלחמתו של געל בן עבד באבימלך, אשר פשט עליה וכבשה: "הָיָה עָם יוֹרְדִים מִמֶּם טָבוֹר הָאָרֶץ וְרָאשׁ אֶחָד בָּא מִדָּרָךְ אֶלֹּן מַעֲוֹנִים" (שופטים, ט, ל"ז).

⁶ דרכי האורך המרכזיות של ארץ ישראל הן: "דֶּרֶךְ הַיָּם", על שום נתיבה הנע על בסיס מישור החוף מסיני ועד ואדיות המנשה. ממזרח לירדן "דֶּרֶךְ הַמֶּלֶךְ", שנעה על בסיס הרכסים של הרי אדום, מואב והגלעד עד דמשק. ו"דֶּרֶךְ הַהָר" (מסילת ההר): "לְמַסְלָה הָעֶלְיָה מִבֵּית-אֵל שְׁכֶמָה וּמִנֶּגֶב לְלְבוֹנָה", שופטים כ"א, י"ט) שהתמשכה על גב ההר בין באר-שבע - חברון ועד לשכם. במרכז הארץ עברה דרך רוחב מרכזית שחיברה בין דרכי האורך: מחוף הים לנחל אלכסנדר ולנחל שכם, ומשם דרך ואדי תרצה למעבר נחל יבוק (גשר אדם של ימינו).

⁷ העיר מקודשת ליהודים בעיקר על שום מעמד הברכה והקללה בספר דברים י"א, שם נכרתה ברית על התורה, וכן נוכח היותה מקום קבורתו של יוסף (יהושע כ"ד, ל"ב). לנוצרים היא מקודשת בשל פגישתו של ישו והנערה השומרונית "בבאר יעקב", באר המצוינת כיום על-ידי "כנסיית באר יעקב" על "ציר השמנים", מצפון למחנה בלאטה (הברית החדשה, יוחנן ב' 4-42). מבחינת השומרונים, הר גריזים הוא הר המוריה, מקום אבן השתייה ובית המקדש.

שכ"מ כ"טבור הארץ"

המקור, מדריך ישראל החדש, "כרך 7. שומרון ובקעת הירדן"

שכם-רבתי: שכונות ואוכלוסייה

העיר שכם משמשת כיום כמרכז הפעילות המנהלית, המסחרית, הכלכלית והפח"עית של השומרון. העיר מוקפת ומתוחמת על-ידי ארבעה רכסים⁸ ומרכזה במיצר של עמק שכם בין הר גריזים והר עיבל.

שכם-רבתי מורכבת משלוש קבוצות אורבניות בעלות מאפיינים ייחודיים, וחיים בה כ-175,000 פלסטינים: הקבוצה הראשונה, היא העיר שכם על שכונותיה השונות; הקבוצה השנייה מורכבת ממחנות הפליטים; והקבוצה השלישית היא העיר העתיקה (הקסבה).

בשכונות העיר שכם, מתגוררים כ-90,000 פלסטינים שהם 51% מסה"כ התושבים: על מורדותיו של הר גריזים נמצאות השכונות רפידיה,⁹ מח'יפה, המהנדסים, שומרונים תחתונה, כמאל ג'ונבלט, ראס אל-עין, ח'לת אל-עמוד ואלדאחיה. על מורדותיו של הר עיבל נמצאות השכונות: ג'בל שימאלי, בליבוס, מעגין, ח'אלת אל-רהבאן, ערק א-תאיה, מסאכן שעביה, והכפרים שנבלעו בגוש האורבני - בלאטה ועסכר.¹⁰

במחנות הפליטים, מתגוררים כ-40,000 פלסטינים, שהם 23% מסה"כ התושבים. בעיר ארבעה מחנות פליטים, יותר מכל עיר פלסטינית אחרת, והם מאוכלסים כולם על-ידי פליטי 1948. הגדול שבמחנות הפליטים בשכם, ובגדה המערבית בכלל, הוא מחנה הפליטים בלאטה, הממוקם בחלקה המזרחי של העיר, בסמוך לכפר בלאטה. מצפון וממזרח לו שני מחנות נוספים, עסכר ישן ועסכר חדש, בליבו של עמק סוכר. המחנה הרביעי הוא מחנה עין בית אלמאא', הקטן שבמחנות העיר, השוכן בחלק המערבי בסמוך לשכונת בליבוס, על מורדותיו התלולים של הר עיבל.

בעיר העתיקה (הקסבה), תא השטח הייחודי במוקד עבודה זו, מתגוררים כ-45,000 פלסטינים שהם 26% מסך-כול התושבים. העיר העתיקה היא מכלול גדול ומורכב של סמטאות, מעברים ומחילות תת-קרקעיות, "פיסת היסטוריה" רבת שכבות

⁸ מצפון - הר עיבל (ג'בל-א-סלימיה - جبل السليمية) 940 מטר; מדרום - הר גריזים (ג'בל-א-טור - جبل الطور) 881 מטר; מצפון מזרח - הר כביר (ג'בל כביר - جبل كبير) 792 מטר; מדרום מזרח - רכס הגדעונים (ג'בל גדוע - جدوع) 866 מטר.

⁹ שכונת רפידיה קרויה על שם כפר נוצרי עתיק ("הקסבה הקטנה") שנבלע במאה ה-20 על-ידי שכם רבתי. שכונת רפידיה כוללת את תתי השכונות כמאל ג'ונבלט ומחפיה.

¹⁰ בלאטה על שם תל-בלאטה: התל העתיק שלמרגלותיו קבר יוסף ואשר ממוקם במרכז המניפה של העמקים סוכר (עסכר) בצפון, מכמתת (מיחנה) בדרום, בית דגן (בית דגין) במזרח ועמק שכם במערב. עסכר על שם הכפר העתיק עין שוכר, למרגלותיו המזרחיים של הר עיבל.

וסגנונות בנייה, שנוצרה כתוצאה מצפיפות הבנייה ומניצול מרבי של השטח הפנימי של העיר. אורכה של העיר העתיקה כ-1,000 מ' ורוחבה כ-500 מ' והיא מחולקת למספר תת-שכונות.

פילוח העיר שכם לשכונות

המקור, מודיעין חטמ"ר שומרון

"הר האש": שכם כמרכז טרור

שכם מפורסמת בטחינה שלה, בכנאפה המתוקה ובמפעלי הסבון הביתיים, המייצאים את מרכולתם לרחבי המזרח-התיכון כבר מאות שנים. אבל העיר עלתה לגדולה בשנים האחרונות גם בגלל הייצוא האינטנסיבי של טרור לכל רחבי מדינת ישראל, טרור המתאפיין במגוון רחב של צורות ודרכי פעולה, ובמיוחד פיגועי התאבדות באמצעות מחבלים החגורים בחגורות נפץ.

מה הם התנאים המיוחדים אשר עושים את שכם לבירת הטרור ביהודה ושומרון ומדוע היא תופסת מקום כל כך מרכזי בפח"ע הפלסטיני? במסורת היהודית נחשבת שכם לעיר של פורעים ורוצחים לצד היותה סמל לקניין

הארץ,¹¹ ואילו הפלסטינים מכנים אותה "הר האש" ('ג'בל אלנארי' - جبل النار),¹² על שם סמליותה כמוקד ההתנגדות לכל שלטון זר במהלך ההיסטוריה שלה.

הסיבות למרכזיותה של העיר כיצרנית טרור הן רבות ומגוונות ועיקרן:

הסיבה הראשונה נעוצה בגיאוגרפיה ההיסטורית של שכם, היושבת על צומת

דרכים מרכזיות, בקודקודו של 'המשולש הגדול':¹³ משולש הדרכים השולח צלעותיו לכיוון צפון-מערב אל עבר ג'נין וטול כרם ובתחילתה של 'דרך ההר' המשמשת 'שער לשומרון' ומטפסת דרומה אל עבר רמאללה וירושלים. המיקום הנוח של העיר על צומת דרכים מסחרית המרובה בתנועה אזרחית, מאפשר לתשתיות הטרור לבחור את יעדם מתוך מגוון של ברירות: לשפלת הארץ ניתן להגיע דרך ואדי שכם הזורם מערבה, ומשם לטול כרם או לקלקיליה המשמשות כערי מפתן וכ'מקפצות' לת"א ולשרון; לחיפה ולעפולה אפשר להגיע דרך הצירים העולים צפונה ומתחברים לג'נין; ולבסוף, לירושלים דרך גב ההר דרומה או בצירי האורך המקבילים העוברים בספר השומרון ובבקעה.

¹¹ שכם נחשבת לעיר של פושעים ורוצחים על פי פרשנותם של חז"ל המסתמכים על הפסוק מתוך הושע ו' 9: "וְכַחֲפִי אִישׁ גְּדוּדִים חָפֵר כְּהִנֵּים דָּרָךְ יִרְצְחוּ שְׂכָמָה כִּי זָמָה עָשׂוּ". בשכם "נפישו רוצחים" ולכן נקבעה בין השאר, כעיר מקלט. עם זאת, העיר וקבר יוסף מהווים סמל לקניין הארץ (ביחד עם מערת המכפלה והר הבית) על שם שנקנו בכסף מלא.

¹² בשנת 1860 פרץ משבר בינלאומי בין השלטון העות'מאני ובין צרפת ובריטניה על רקע התנכרותם של ערבייה המוסלמיים של שכם במיעוט הנוצרי. במסגרת אותם אירועים נשלחה לשכם משלחת אירופאית שתפקידה היה לבחון את מצוקתה של האוכלוסייה הנוצרית ולהמליץ לעות'מאנים באשר לדרך הטיפול בבעיה. כשהגיעה המשלחת לשכם, התקוממו תושבי העיר, שרפו את דגליהן של המעצמות האירופאיות וביצעו "פוגרום" באוכלוסייה הנוצרית. הנרי בייקר טריסטראם, כומר אנגלי, חוקר ואיש שדה אשר יצא למסע בן 10 חודשים ברחבי ארץ ישראל ובין השאר עבר בשכם, כתב "כי צרות מוחין וקנאות נחשבות כסימני היכרם של תושבי מחוז זה יותר משל כל אחר, ונוסעים רבים שעברו כאן התאוננו על עלבונות, ואף על מעשי אלימות. אירעו גם פרעות, וטבח בנוצרים בשנת 1860". ראה הנרי בייקר טריסטראם, "מסע בארץ ישראל, יומן 1863-1864", עמ' 107. מאז מעשה שריפת הדגלים ופרעות 1860 דבק בעיר הכינוי 'ג'בל אלנארי' (جبل النار) - הר האש.

¹³ 'המשולש הגדול' הוא הכינוי הבריטי למשולש הערים שכם-ג'נין-טול כרם, כפי שנקבע על ידם בזמן "המרד הערבי הגדול" 1936-1939. כל זאת על שם תשתיות הטרור הרבות שהתרכזו בצפון השומרון. הצלע המרכזית של המשולש, הלא היא העיר שכם, נחשבה על-ידי הבריטים "כמוקד ההיסטורי לצרות". ראה יגאל אייל, **האינתיפאדה הראשונה, דיכוי המרד הערבי על-ידי הצבא הבריטי בארץ ישראל 1936-1939**, בעמ' 81.

הסיבה השנייה, היא שמבחינת מרכיבי האוכלוסייה, מפורסמת העיר באחוז הפליטים הגדול שבה:

בעוד שבשאר הערים הערביות הגדולות שביהודה ושומרון קיים מחנה פליטים אחד או שניים, הרי בשכם ארבעה מחנות פליטים שבהם יושבים כ-40,000 איש, המהווים 23% מסה"כ האוכלוסייה של שכם-רבתי.

הפליטים, שמעמדם הסוציו-אקונומי הוא הנמוך בקרב האוכלוסייה הפלסטינית, הם פְּר נוח ופשוט מבחינה לאומנית וכלכלית (טרור תמורת כסף) לשכנוע ולביצוע של פעולות טרור קשות: ירי, מטענים והתאבדות.

הסיבה השלישית למרכזיותה של שכם כעיר של טרור, נעוצה בהיותה מרכז משמעותי בתחום כספי הטרור:

התעשייה, המסחר והבורסה הפלסטינית הממוקמת בשכם, הופכים אותה למרכז כלכלי ומסחרי גדול, שבאמצעותו ניתן להלבין, ליכבס' כספים ולהחדירם לשטח במסווה וכיסוי של פעילות עסקית תמימה. חברות ההברקה הרבות הפזורות בעיר, מאפשרות העברת כספים מהירה מלבנון ומעזה, ולמעשה בתוך כחצי שעה נמצא הכסף שנשלח מחו"ל בידי פעילי הטרור. יתרה מזו, הבנקים הרבים הממוקמים במרכז העיר מאפשרים טרנסקציות סיבוביות (מיקח וממכר) ממדינות שונות, תוך הסוואת הפעילות על-ידי פתיחת חשבונות בנק הרשומים על שם מוטבים 'תמימים' המשמשים כ'אנשי קשי' להלבנת כספי הטרור. לבסוף, מערך חלפנים מפותח, הממוקם במרכז המסחרי של העיר, מאפשר העברת סכומי עתק בין מדינות שונות במהירות רבה וכמעט ללא פיקוח מצד הרשויות. החלפנים עושים שימוש בשיטת ה'חואאלה' (حوالة), כלומר 'הקזוז', שבאמצעותו מועברים סכומי כסף גדולים סביב העולם הערבי ללא שימוש בפלטפורמות כלכליות מקובלות (כגון בנקים), ובכך מקשים על המעקב אחר נתיב הכסף וייעודו. מפקדות הטרור הממוקמות בדמשק, בלבנון, במדינות המפרץ ובעזה משתמשות בשכם, הן להחדרת כספים מה'חוץ' לתשתיות הטרור העירוניות, והן כ'תחנה מרכזית' לחלוקת כספי טרור לערים נוספות בגדה. הכסף הוא המנוע והדלק של הטרור, המטשטש את הזהות הארגונית והאידיאולוגית ומניע פח"ע בעבור כל המרבה במחיר!

הסיבה הרביעית נעוצה בידע פח"עי - העיר אוצרת בתחומה ידע רב לייצור חגורות נפץ ומטעני חבלה מסוגים שונים:

בשכם נמצאת האוניברסיטה הפלסטינית הגדולה ביהודה ושומרון, אוניברסיטת אלנג'יאח (جامعة النجاح), הכוללת 16,000 סטודנטים המגיעים מכל רחבי הגדה

המערבית.¹⁴ הרדיקאליות המאפיינת סטודנטים אסלאמיים צעירים, כמו גם 'פקולטות להנדסה' המצויות מתחת לפני השטח, היוו לאורך השנים כר נוח להתפתחותן של תשתיות חבלה לייצור של חומרי נפץ. טובי ה'מהנדסים' של הטרור הפלסטיני באינתיפאדה השנייה התחילו את הכשרתם במרכזי ההשכלה הגבוהה אשר בשכם.

מעבדה ביתית בקסבה להכנת חגורות נפץ ומטענים

בתמונה פאדי קפיש, מומחה החבלה המרכזי של הקסבה בין 2003-2006: נהרג בהיתקלות עם גודר חרוב בשנת 2006. המקור, יחידת חצב

הסיבה האחרונה והמכרעת למרכזיותה של שכם כבירה של טרור, נעוצה בעיר העתיקה (הקסבה) שהיא נושא עבודה זו:

כשחופש הפעולה של צה"ל כמעט מלא והעליונות המודיעינית היא כמעט מוחלטת,¹⁵ זקוק הטרור למקומות מסתור ומחבוא כדי לשרוד, להתבסס ולמלט את עצמו.

¹⁴ פרט לאוניברסיטת אלנג'אח, פועלת בשכם "אוניברסיטת אלקדס הפתוחה" וכן מספר מכללות קטנות.

¹⁵ עליונות מודיעינית וחופש פעולה מוחלט אינם, כמובן, מצב קבוע והסטאטוס הזה עלול להשתנות.

הקסבה, על רבדיה הרבים, מחילותיה, מקומות המסתור ואוכלוסייתה הצפופה, היא תא שטח צפוף, אינטימי ומסוגר - 'גן עדן' לטרור וסיוט לפולש הזר שאינו בקיא בתכסית ובמורכבות האנושית של המקום.

הנה כי כן, מרכזיותה של שכם ב"טבור הארץ" והצירים היוצאים ממנה לעבר כל הערים המרכזיות במדינת ישראל, המוטיבציה לפח"ע בקרב הריכוז הגדול ביותר של פליטים באיו"ש, כספי הטרור הרבים המוזרמים אליה, הידע החבלני לייצור חנ"מ שהתפתח במרכזי הסטודנטים שלה והתכסית המורכבת של מחנות הפליטים והקסבה - עושים את העיר שכם ל'בירת הטרור' של יהודה ושומרון ואת הקסבה ל'לב המאפיליה' שלה.

הכרונולוגיה של העיר העתיקה

"העיר הבנויה לדורותיה צופה בעלייתן ובירידתן של

ערים מפוארות, נוטלת מהן אבנים והופכת אותן לשלה."

חיי יום יום בארץ ישראל, מרי אליזה רוג'רס

העדויות על התיישבות יהודית ונוכרית בצומת העמקים הפוריים של שכם¹⁶ קיימות עוד מימי אברהם אבינו.

השליט היהודי יוחנן הורקנוס, אשר שלט ביהודה בין השנים 105-135 לפנה"ס, והיה הדומיננטי והמרחיב העיקרי של השושלת החשמונאית, החריב את תל בלאטה (שכם העתיקה), את שומרון (סמריה) ואת המקדש השומרוני על הר גריזים ב-128 לפנה"ס, כדי לחזק את מרכזיותה של ירושלים.¹⁷

לאחר דיכוי השלטון היהודי וכיבוש הארץ בידי הרומאים בשנת 63 לפנה"ס, שיקמו פומפיוס וגבניוס את הערים ההלניסטיות מנזקי השלטון החשמונאי, ואולם השומרונים לא נכללו במפעל השיקום של הערים היווניות, מכיוון שהרומאים ראו בהם יהודים.¹⁸

רק בשנת 72 לספירה נוסדה 'העיר הרומאית החדשה' - 'ניאפוליס', מתוך מגמה, למנוע מהשומרונים את האפשרות לבנות מחדש עיר ומקדש שומרוני בהר

¹⁶ העמקים הארוכים ומחסום ההרים יוצרים מניפה פוריה שקודקודה בתל בלאטה והיא רוויה במי גשמים ומעיינות.

¹⁷ על פי השומרונים, הר גריזים הוא הר המוריה ומקום אבן השתייה ולא ההר אשר בירושלים. החשמונאים ראו בשומרונים פלג נכרי חוטא ומסוכן, אף יותר מהעמים הפְּגָנִים.

¹⁸ יצחק מגן, **פלאביה ניאפוליס - שכם בתקופה הרומאית**, עמ' 327.

גריזים, שהייתה העילה למרידות רבות של עדה זו בעבר,¹⁹ ומתוך מגמה לקעקע כל שריד שומרונני-יהודי ולבנות במקומם ערים רומאיות. כך הפכה ירושלים ל'איליה קפיטולינה' ושכם ל'פלאביה ניאפוליס' ('נאבלס' - نابلس - הוא שיבוש ערבי של השם הרומאי 'ניאפוליס').

טיטוס פלאביוס וספסיאנוס, הקיסר הרומאי אשר ייסד את העיר, בחר במקומה הנוכחי על המדרון של הר גריזים, בשל המעיינות הרבים אשר זרמו במורדותיו הצפוניים של ההר ובשל קלות החציבה ודרדור האבנים מהמחצבות הרומאיות במורד הרכס כלפי מטה (המחצבות הרומאיות העתיקות הן הצוקים המלאכותיים מעל ל'ציר עוקף קסבה עליון').

הקיסר המייסד בנה בעיר שלושה רובעים וכעבור 15 שנים נוספו לה עוד שלושה, כך שהתוצאה הייתה עיר עצומה במושגים של אותה תקופה, שממדיה היו: באורך 1,500 מ', וברוחב 700 מ'.²⁰ (1,000 דונם מרובעים שהם 200 דונם יותר מ'איליה קפיטולינה'²¹).

'פלאביה ניאפוליס' נבנתה על פי מיטב המסורת השלטונית הרומאית והיא כללה רחובות רומאיים, פורום (כיכר ציבורית), בסיליקה (מבנה ציבורי מלבני), אקוודוקטים (אמות מים), תיאטרון (מבנה מופעים חצי אליפטי), היפודרום (מסלול מרוצי סוסים) ואמפיתיאטרון (מבנה מופעים אליפטי וסגור).

המבנה הטופוגרפי הייחודי של העיר במיצר שבין הר גריזים להר עיבל לא אפשר בניית 'קארדו' רומאי בכיוון צפון-דרום, אלא רק 'דקומאנוס',²² רחוב ראשי בכיוון מזרח-מערב מקביל לציר העמק, אשר אליו התחברו בניצב מעברים המקשרים בין רחובות מדורגים מצפון ומדרום - רחובות אשר התפתלו בהתאם לקווי המבנה הטופוגרפיים. למעשה, למרות כוונות האדריכלים הרומים, התנאים הטופוגרפיים לא אפשרו בניית 'גריד' שתי וערב של רחובות.

¹⁹ יצחק מגן, שם, עמ' 329.

²⁰ העיר הרומאית העתיקה היתה גדולה יותר מהעיר העתיקה של היום, שאורכה 1000 מ' ורוחבה 800-500 מ'. לכן שרידים רומאיים עשויים להימצא גם מעבר לגבולות העיר העתיקה של היום.

²¹ יעקב שקולניק, "בין שני הרים", ארץ וטבע, מאי-יוני 2000, עמ' 29.

²² 'הקארדו', הוא הציר המרכזי צפון-דרום בעיר הרומאית, והוא כאמור אינו מצוי בשכם. ה'דקומאנוס', הוא שמו של הרחוב הראשי הרוחבי, החוצה ממזרח למערב. הערים והמחנות הרומאיים נבנו על פי כללי תכנון אחידים שכללו רשת רחובות סדורה שבמרכזה מצטלבים ה'קארדו' וה'דקומאנוס', ובצומת כיכר גדולה ופורום רומאי. ראה לשם הרחבה אצל יצחק מגן, שם, עמ' 45-46 וכן בעמ' 55.

בתקופה הביזנטית (324-636 לספירה) המשיכה העיר להיות מקום מרכזי וחשוב ואף ישב בה בישוף.²³

במחצית הראשונה של המאה השביעית לספירה, כבשו הערבים את האזור. השושלות של בית אומיה, בית עבאס והפאטימיים שלטו בשכם עד שנת 1099 בקירוב.

ב-1099 נכבשה העיר על-ידי הצלבנים ששלטו בה כמעט 200 שנה עד לניצחונם של צ'לאח א-דין בקרב חטיין בשנת 1187 לספירה. מבנים ושרידים מתקופות אלה ניתנים לאיתור בנקל. כך, למשל, המסגד הגדול של שכם - 'ג'אמע אלכביר', הוא בעצם שריד של בסיליקה רומאית וכנסייה צלבנית - 'כנסיית הסבל והתחייה של ישו', שנוסדה בשנת 1168 כחלק מהמאמץ הצלבני לחנוכת כנסיית הקבר בירושלים וקידום המורשת הנוצרית.²⁴ גם 'ג'אמע אלחצירה' בשכונת יסמינה (מתחת ל'עוקף קסבה תחתון' - ראס אל-עין) הוא בעצם 'כנסיית גיאורגיוס הקדוש' מן התקופה הצלבנית, שהוקם במקום בית הכנסת השומרוני 'עצב יעקב' ('חזן יעקוב' - حزن يعقوب - על פי האמונה השומרונית שם נמסרה ליעקב הידיעה בדבר מותו של בנו יוסף).

הממלוכים, כת צבאית של עבדים משוחררים שהתאסלמו, שלטו בעיר כמעט 300 שנה, בין השנים 1260-1517 לספירה והשפעתם על תכנית העיר הייתה רבה. במקום להרוס את השכבה הרומאית הקדומה שישבה על סלע האם, הם מילאו אותה בחול והשתמשו בה כביסודות.²⁵ במקומות אחרים הם בנו בצמוד למבנים הרומאים ויחד יצרו חזיתות דו-ממדיות רצופות,²⁶ שיוצרות תחושה של נוכחות פיזית מלאה כלפי הסמטה ומאפשרות שליטה מלאה עליה.

מאחורי החזיתות הרצופות והמאסיביות שאינן חושפות, אלא רק את פתחי הכניסות הראשיות, מצויים בתי המגורים סביב חצרות פנימיות מוגנות ואינטימיות. אלמנט סביבתי נוסף, תוצר של התקופה הממלוכית, הוא המאדינה (المنطقة), צריח המסגד שמשפיע באופן משמעותי על קו הרקיע של העיר העתיקה ואשר משמש לקריאה ולתפילה, אבל גם ככלי להתמצאות והבנת המיקום העצמי בסמטאות המוצלות והצפופות.

²³ International City Forum Graz (ISG), "The Nablus Project", Graz University of Technology, p-7.

²⁴ להרחבה ראה אצל זאב ארליך, "הזווית של שכם-ניאפוליס", מחקרי יהודה ושומרון - הכנס הרביעי תשנ"ב 1994, בעמ' 223.

²⁵ יעקב שקולניק, שם, עמ' 30.

²⁶ דוד קרויאנקר, אדריכלות בירושלים, הבנייה בעיר העתיקה, עמ' 61.

השכבה התת קרקעית הרומאית ב'חוש' א-תות - שכונת קריון

המקור, גדס"ר נח"ל

"הקשת הזו היא מתקופתו של אדריאנוס, התקרה שבנויה על הקשת היא צלבנית, העטיפה של המבנה היא מהתקופה הממלוכית והקומה העליונה עות'מאנית, הנה בניין אחד מספר את כל הסיפור".²⁷ איברהים אל-פאני, ארכיאולוג העיר שכם.

בשנת 1517 נכבשה הארץ על-ידי העות'מאנים והם שלטו בארץ לאורך תקופה ארוכה של כ-400 שנים עד 1917. הבנייה העות'מאנית יצרה שכבת תכנית נוספת המרובה בצורות וסגנונות בנייה שונים ומגוונים: החל באלמנטים ביזוריים וארמונות משפחתיים (קצר-ארמון - قصر), דרך מרחצאות ציבוריות (חמאמים - حمامات), מפעלי סבון (מצבנה - مصبنة), שווקים (סוק - سوق), בזארים שנשענו על תשתית ה'דקומאנוס', ופונדקי דרכים (ח'אנים - خانك) לשירות השיירות השונות שעצרו לנוח בעיר, נוכח היותה צומת דרכים מרכזי ועיר מחוז עות'מאנית.

בסוף התקופה נוספו מבני ציבור וקהילה נוצריים שביטאו את האינטרסים

²⁷ ציטוט מתוך יעקב שקולניק, שם, עמ' 30.

הדתיים והפוליטיים של מעצמות אירופה במזרח התיכון בתקופה זו,²⁸ ועל כן נפגוש בקסבה, מדי פעם, גם מבנים מלבניים ומוארכים בעלי גגות רעפים (בתי 'ליוואן'). היציאה הראשונה מחומות העיר העתיקה אירעה בשנת 1875, עת הוחלט לבנות מחסנים בעבור הצבא התורכי. בעקבותיהם נבנו בתי-חולים ובתי-ספר²⁹ וההסתעפות של המסילה החיג'אזית, שחיברה את תחנת הרכבת 'מסעודיה' (סבסטיה) עם העיר ב-1906, הגבירה את המגמה הזאת. אחרי מלחמת העולם הראשונה הורחבה מגמת היציאה מהחומות, ואולם, רעידת האדמה הגדולה שהתרחשה בשנת 1927 - רעידת אדמה שהריסותיה הגבירו את מאפיין המבוך והחללים הריקים בקסבה - הביאה ליציאה סופית של המשפחות המבוססות מן הקסבה והתיישבותן בעמק שכם הרחב.

מכאן ואילך גדלה והתרחבה העיר שכם מערבה ומזרחה, וכן על גבי המדרונות של ההרים עיבל וגריזים. הקסבה נותרה במרכז של העיר המתפתחת, מאוכלסת באוכלוסייה ענייה ומתחדשת בתוספות בנייה עממיות ולא מוסדרות על גבי שכבות מעמיקות וישנות - רצף של מאות שנים, תקופות ותרבויות.

²⁸ חיים באר, "עיר לא מושגת" מתוך **ירושלים שכונות ובתים - תקופות וסגנונות**, עמ' 86.

²⁹ International City Forum Graz (ISG), "The Nablus Project", Graz University of Technology,

המרקם הקסבאי-הגנתי של העיר העתיקה

"הטריטוריה דולפת מכול מקום"

ז'יל דלז

גבולות העיר העתיקה ושכונותיה

השם 'קסבה' מציין מבצר או עיר בצורה וצפופה מאוד, המוקפת חומה ואשר נועדה לספק הגנה לשליט המקומי ולנתיניו בשעת צרה. יתכן כי מבחינה אטימולוגית (חקר מוצא המילים) מקור המילה קסבה בנווה המדבר "KHAYBAR" שבערב הסעודית, שהתפרסם בעקבות התבצרות האוכלוסייה היהודית שהחזיקה בו כנגד התפשטות האסלאם של מוחמד. גם באנגלית, המובן המילולי של המילה "CASEMATE", מציין בית מבוצר או בונקר.³⁰ כך או כך, אין ספק שהכוונה לבנייה התבצורתית שסביבה חומה או מצודה - מקום מגורים שעוצב כך שניתן יהיה להגן עליו בשעת צרה מפני אויב או פולש זר.

בטרמינולוגיה הישראלית מתייחסים לקסבה של שכם כמושג נרדף ל'עיר העתיקה' ועושים שימוש בשני הכינויים במקביל, אך הקסבה, 'המצודה', מציינת שטח מצומצם יותר במרכזה של העיר העתיקה, בין רחוב נאצר לרחוב השוק.

העיר העתיקה בימינו קטנה יותר מ'מינאפוליס' הרומאית והיא משתרעת על שטח שאורכו כ-1,000 מ' ורוחבו 500-800 מ'. מצפון גובלת העיר העתיקה בציר 'פייסל', בדרום, ציר 'עוקף קסבה עליון', במערב, שכונת ראס אל-עין ובית הקברות המערבי, ובמזרח, 'רחוב הנביאים' ורחוב בתי-הספר.

העיר העתיקה מיושבת בעיקר על-ידי אוכלוסייה ענייה. התכנית המשמשת כמבדק וכמחבוא, מנוצלת על-ידי ארגוני הטרור כבסיס יציאה לפח"ע במרכז הארץ, וכן לניהול לחימת גרילה עירונית - ועל כן מהווה אתגר מקצועי וצבאי להתמחות וללחימה.

ניתן לומר כי בעיר העתיקה שבע שכונות מרכזיות, אשר את חלקן ניתן לחלק גם לחלוקה משנית, למרות שקיימים חילוקי דעות רבים באשר למספר השכונות, שמן ושיטת חלוקתן.

³⁰ En.wikipedia.org/wiki/casbah, כמו כן ראה המינוח אצל פול וירליו "המונולית" - readingma-chine.co.il ("מכונת קריאה"). מקורות שונים בשכם עצמה, חלוקים אף הם ביחס למשמעות השם קסבה: יש הטוענים כי הכוונה לפנים המצודה (معجم مصطلحات العمارة والفنون الإسلامية), יש הגורסים כי הכוונה ל"מקור החיים": המקום שבו התחילה העיר, ועל כן הפרשנות הנאבולוסית מכוונת לקנה הנשימה ("קולות מעיר", תוכנית רדיו בנושא הקסבה ששודרה ברדיו "אלגנאח") דהיינו מקור האוויר (القصبه الهوائية).

שכונות העיר העתיקה

המקור, מודיעין חטמ"ר שומרון

העיר העתיקה מיושבת בעיקר על ידי אוכלוסייה ענייה. התכנית המשמשת כמבדק וכמחבוא, מנוצלת על ידי ארגוני הטרור כבסיס יציאה לפח"ע במרכז הארץ וכן לטובת ניהול לחימת גרילה עירונית - ועל כן מהווה אתגר מקצועי וצבאי להתמחות וללחימה.

שכונת חבלה (حبله), נמצאת בצפון מזרח העיר העתיקה, בחלק המישורי והמתון יותר של תחתית ההר, והיא מתאפיינת בסמטאות קצרות ובפניות חדות. שמה הוא נגזרת של שיטת בניית קירותיה שסותתו במקור כטרסות המשולבות באבנים כחבל ארוך. חלקה המזרחי של השכונה מכונה 'אלאנביאא' (الانبياء) על שם מסגד הנביאים המצוי בו. החמולות הדומיננטיות בשכונה הן חמולות ענבתאוי ואלנימר.

שכונת אל-ערב (العرب), נמצאת בחלק הצפוני-מערבי של הקסבה, אל מול הקניון ומרכז השלטון המקומי. השכונה מאופיינת בשווקים לאורך הסמטאות והחלק המאוּיש בבתי מגורים מצומצם בה מאוד.

שכונת יסמינה (ياسمينه), ממוקמת בחלק הדרומי-מערבי של העיר העתיקה והיא גובלת בבית הקברות המערבי ובשכונת ראס אל-עין. החלק המערבי ביותר של השכונה קרוי גם בשם 'אלפקיר' (שכונת העוני), על פי הנוהג לקרוא לשכונות על פי מאפייני תושביהן. 'אלסמרה' (השומרונים) הוא כינויו של חלקה הדרומי-מערבי מתחת לעוקף קסבה עליון בגבול ראס אל-עין. זוהי למעשה שכונת השומרונים

העתיקה, בטרם עלו האחרונים לפסגתו של הר גריזים בתחילת המאה ה-20. המסגד המרכזי בשכונה, 'ג'אמע אלחצירה' (הירוקה), שעל טיבו כבר עמדנו בפרק זה, ציין בעבר הרחוק את מקומו של בית-הכנסת השומרוני העתיק 'חזן יעקוב'. שכונת יסמינה משופעת מאוד והיא בעלת שטחים ירוקים רבים המאופיינים בדומיננטיות של שיח היסמין, המשמש גם מקור לשמה.

החמולות הדומיננטיות בשכונה הן: אבו עזאלה; ח'מאש; אלדארי; אבו אלהדא; אלעתות; אלכלאני; ואלחלאווה.

שכונת קריון (قريون), מצויה בחלק הדרומי העליון של העיר העתיקה והיא מאופיינת במספר רב של מבני חצר ('חושי' - حوش) ומבנים רומאיים עתיקים שלא ניזוקו ברעידות האדמה השונות.

המסגדים המרכזיים בשכונה הם מסגד 'אלתינה' ומסגד 'אלסאטון'. מקור השם לטיני- 'כראוין', שמשמעתו צינור, כדי לציין את ריבוי המעיינות והצינורות המשתפלים כלפי מטה. יש המכנים את השכונה 'אל-תות' (התותים) בשל הימצאותם של עצי תות רבים בינות לסימטאותיה.

החמולות הדומיננטיות בשכונה הן: אלנבלסי; אלרסאם; אלעקאד; טוקאן; ועבד אלהאדי.

שכונת עֶקְבָּה (عقبه), נמצאת בחלק המשופע ביותר של הקסבה, בין התיאטרון הרומאי העליון לפורום הרומאי התחתון ('באב א-סאחה' - باب الساحة), המחוברים ביניהם במדרגות 'סולם יעקב'. המאפיין העיקרי הוא השיפוע התלול, ומכאן גם צורתה של השכונה: צרה וארוכה. השם נובע מהעובדה שהשכונה נבנתה על שיפוע תלול ('עֶקְבָּה', عقبه - שפירושו עלייה, מעלה, קושי - מקום שקשה לבנות ולגור בו). החמולות הדומיננטיות הן: כנעאן; ח'יאט; נאבלסי; ושראבי.

שכונת קיסריה (قيصريه), מצויה בחלק הדרומי-מזרחי העליון של הקסבה ומקור כינויה בשרידים הארכיאולוגיים-רומאיים (קיסריים) הרבים שנמצאו בתחומה. במרכז של השכונה בית-הספר 'ט'אפר אלמצרי' אשר בתחתיתו התגלה רחוב עמודים עתיק וְ־קֶבֶה רומאית תת־קרקעית.

החמולות הדומיננטיות בשכונה הן: בכרי; אבו זהרה; חמאמה; קעדאן; דרוזה; מצרי; וסלעוס.

שכונת הקסבה (القصبه), היא החלק המרכזי התחתון העתיק של העיר העתיקה, הכלוא בין רחוב השוק (המכונה גם רחוב הקסבה) לרחוב נאצר (תוואי ה'דקומאנוס' הרומאי).

הקסבה מאופיינת במסגדים גדולים ומבני שלטון שהתבססו על שרידיה של מרכז

העיר הרומאית. כך למשל מסגד 'ג'אמע אלכביר' הבנוי על שרידיה של בסיליקה רומאית וכן 'באב א-סאחה' (שער הרחבה) שהוא הפורום הרומאי שבתחומי מסגד אלנאצר.

בקסבה מצויים שווקים ארוכים הבנויים על בסיס הרחובות הרומאיים, וכן בתי-מלון, ח'אנים עתיקים ומספר קטן של כנסיות.

השלד הרומאי של העיר העתיקה

המרקם העירוני הקסבאי, כלומר התוואי והצורה של העיר העתיקה, הוא ביסודו של דבר תוצר של השלד העירוני המורכב ממערך של רחובות ראשיים החוצים את העיר ממערב למזרח, כמו גם מהטופוגרפיה של המדרון התלול המשתפל מדרום לצפון, ובשילוב מערכת מתפתחת של סמטאות שהתפצלו מהרחובות הראשיים (סמטאות מרכזיות) לסמטאות ראשיות, לסמטאות משניות ולסמטאות מקומיות.

את הערים הרומאיות המסורתיות נהגו לבנות על בסיס מערכת של רחובות, כשתי וערב, כשבמרכזה שני צירים ראשיים וישרים: 'קארדו' - ציר צפון-דרום, ו'דקומאנוס' - ציר מזרח-מערב. שני הצירים הצטלבו בכיכר מרכזית ששימשה כ'פורום', כלומר כמקום מפגש ציבורי לצרכים דתיים, חברתיים ומסחריים.

ברוב הערים הרומאיות הרחוב הראשי והמשמעותי יותר, היה ה'קארדו', שנע בציר צפון-דרום, ואולם ב'ניאפוליס', כתוצאה מהמיצר העמוק שכיוונו מזרח-מערב, לא ניתן היה לבנות רחוב מרכזי בניצב לעמק. על כן נבנה רק 'דקומאנוס' בהתאם לתוואי קווי הגובה של הר גריזים, עובדה המסבירה את היותה של העיר צרה וארוכה.³¹ כאשר נוצרו מספר רחובות ישרים ומקבילים כמו רחוב נאצר ורחוב השוק, נהגו לכנות את הראשי מביניהם 'דקומאנוס מקסימוס'. ואולם, קיים ויכוח בין החוקרים לגבי ה'דקומאנוס מקסימוס' של 'ניאפוליס'. הדעה הרווחת, המתבססת על מפת הפסיפס של מִידְבָּא, טוענת³² כי רחוב נאצר של ימינו הוא ה'דקומאנוס מקסימוס' של 'ניאפוליס' הרומית (גם אם צומצם רוחבו של הרחוב וגם אם עלה מפלסו לאורך השנים), שכן צירים ורחובות שומרים על התוואי המקורי שלהם לאורך הדורות. מנגד, נטען³³ כי ה'דקומאנוס' הראשי של 'ניאפוליס' כוסה עם השנים בסחף שזרם

³¹ אמנון שנער, "שכם - התפתחות השטח הבנוי בעיר הערבית", *יהודה ושומרון פרקים בגיאוגרפיה יישובית*, עמ' 270-283.

³² זאב ארליך, "הזווית של שכם - ניאפוליס", *מחקרי יהודה ושומרון הכנס הרביעי תשנ"ב 1994*, עמ' 227-229.

³³ יצחק מגן, *פלאביה ניאפוליס - שכם בתקופה הרומאית*, עמ' 48-49.

במורד התלול ועל כן ה'דקומאנוס' המקורי הוא למעשה רחוב העמודים שהתגלה בחפירות ארכיאולוגיות 4-6 מטרים מתחת לשכונת 'עקֶבָה' במקום שמצוי היום ביה"ס 'ט'אפר אלמצרי'.

הרשת של הרחובות הרומאיים, ההיפודרום והתיאטרון³⁴

כך או כך, השלד העירוני של הקסבה מבוסס על תשתית רומאית. במרכז, בין רחוב נאצר לרחוב השוק, היה כלוא הפורום הרומאי - מרכז ההתכנסויות הדתי והציבורי של העיר, ששרידיו הבולטים היום הם מסגד 'ג'אמע אלכביר' (הבסיליקה הרומאית) ומסגד אלנאצר (הפורום הרומאי).

³⁴ הרשת המוערכת של הרחובות הרומאיים - "The Nablus", International City Forum Graz (ISG), "Project", Graz Vniversity of Technology, plates 08.

המרקם של העיר העתיקה הוא תוצאה משולבת של שלד הרחובות הרומאי, החומה שהקיפה את העיר, השיפוע התלול של הר-גריזים והסמטאות שהתפתחו במהלך השנים³⁵

מערכת הסמטאות בעיר העתיקה

"מבנה ומסורת אינם אלא פנים שונות של מכלול תרבותי אחד"

רוברט פארק

בפריזמה מערבית, נדמה שהקסבה על סמטאותיה הסבוכות והצרות מתאפיינת בחוסר סדר, כמבוך ללא מוצא. ואולם, לרשת הסמטאות שנוספה במאות השנים האחרונות לשלד הרומי-ביזאנטי יש חוקיות אנתרופולוגית, שהוכתבה על-ידי נורמות ודפוסי התנהגות אסלאמיים שכיוונו להתבדלות, מופנמות והקפדה על סגירות המשפחה וצנעת הפרט. כך נוצרה לה היררכיה של סמטאות המבחינה בין השטח הציבורי, החמולתי והפרטי באמצעות סמטאות משניות ומקומיות, שהולכות ונעשות צרות בהתאם לנפח התנועה הקטן בהן, והן מסמנות גבולות תנועה חמולתיות ומרחבי חיץ חברתיים.³⁶

³⁵ החומה הרומאית - International City Forum Graz (ISG), "The Nablus Project", Graz Vniversity .of Technology, plates 09

³⁶ אריה קליין, **חצרות בעיר האבות - ראשית היציאה מחוץ לרובע היהודי בחברון**, עמ' 26-28.

החוקיות המאפיינת את רשת הסמטאות בשכם מתקיימת כמעט בכל עיר מזרח-תיכונית עתיקה והיא משלבת גם את מערכת הרחובות הרומאית שתוכננה מראש כמקשה אחת, וגם את ההתפתחות האינוקרמנטלית [התוספתית] של הסמטאות המזרחיות, שעוצבו על בסיס מקומי כתוצאה מהצרכים המשתנים היום-יומיים והנורמות החברתיות.

אם נשווה את התכנית הקסבאית לתבליט, הרי בדומה לשטח הפתוח שבו כל שלוחה מתחברת לעוד שלוחה עד לרכס המרכזי, כך בשטח הבנוי הקסבאי כל סמטה מקומית מתחברת לסמטה משנית עד שמגיעים לסמטה ראשית, וכל סמטה ראשית מתחברת לרחוב (סמטה מרכזית).

גם ירושלים העתיקה היא שילוב של שלד רומאי בסיסי המושתת על 'קארדו' ו'דקומאנוס' עם רשת של סמטאות מזרחיות:

"לכל רחוב וסמטה יש מעמד היררכי ברור, שקבע את מבנה המערכת האורבנית: רחוב ראשי, סמטה משנית, סמטה מקומית ועוד. מערך הרחובות המזרחי אינו סדיר, והסמטאות, המתפצלות בכיוונים שונים וברוחבים משתנים, מסתיימות לעיתים ללא מוצא, כמבוי סתום. סמטה כזו, מוסיפה גוון של מסתורין והפתעה למהלך במרקם הדחוק והצפוף".³⁷

רוחבן הצר של הסמטאות לכדי מעבר של שני גמלים או חמורים שנעים בכיוונים הפוכים, מוסבר בצורך לחסוך מקום ולנצל כל תא שטח פנוי בעיר המוקפת חומה. העיקולים והשבירות של הסמטאות נוצרו בשל פלישות של בעלי בתים במציאות הנעדרת חוקי תכנון ובנייה³⁸ ובפועל יצרו מרחב 'מזוגג' ובלתי צפוי, שנוצל לצורכי

³⁷ דוד קרויאנקר, **אדריכלות בירושלים, הבנייה בעיר העתיקה**, עמ' 266.

³⁸ תרומתה של דת האסלאם לצורה המתפתלת והבלתי סדורה לכאורה של הערים העתיקות הייתה רבה. על אף שמוצאם של העמים הערביים בבדווים הנוודים של חצי האי ערב, הם העדיפו את העיר על הכפר, לא רק מסיבות דמוגרפיות, אלא גם מכיוון שהאסלאם תמך בתהליך העיור מבחינה תיאולוגית. זאת ועוד, "השריע" האסלאמי עוסק כולו בערים ובמשקי האנוש שבתוכן תוך התעלמות כמעט מוחלטת מהמציאות הכפרית. הנביא מוחמד נתפס על-פי ההלכה האסלאמית כדמות מופת לחיקוי באשר לדרך ניהול חיי הפרט והקהילה - והרי הוא עצמו היה בן למשפחה עירונית ממונה. ולבסוף, אפילו "הדעווה" (دعوة) פלומר הקריאה, ההטפה והניסיון להטמיע את המסר המוסלמי בלבבות המאמינים, מתקיימת ביתר קלות במציאות עירונית המאפשרת התכנסות המונים בג'אמע (המסגד המרכזי) שהתפילה בו נחשבת למובחרת יותר מהתפילה במיעוט. יותר מזה, תפיסת העולם המוסלמית היא בבסיסה אינדיבידואליסטית; הציות לשלטון אינו אחד מחמשת עמודי האמונה (שהאדה - شهادة - הצהרת האמונה, צלאת - صلاة - תפילה, צפאת - زكاة - צדקה, צום - صوم - צום הרמדאן, חג' - حج - העליה לרגל למכה) ועל כן קיבלו בהבנה את הפלישות מהתחום הפרטי לתחום

הגנה בשעת חירום. בשכונות הדרומיות, על מורדותיו התלולים של הר גריזים, מתפתלות הסמטאות גם כתוצאה מקווי המבנה הטופוגרפיים, והן ככלל רחבות יותר מהסמטאות הנמוכות, כדי למתן את השיפוע במדרונות. עם זאת, רוחב הסמטאות, ככלל, נקבע לפי נפח התנועה שבהן.

המשמעויות המבצעיות של רשת הסמטאות: הסמטה כשטח השמדה

"אופי הרחובות, ובמיוחד הסמטאות והמעברים שבשכונה היהודית היה בעל יתרון רב ערך ליהודים. הוא הכביד על החיילים להתקדם אפילו צעד אחד, מבלי שיפגעו מהאש הבאה מעמדות היהודים שהוסתרו בכישרון רב בחלונות ומתחת לפני הקרקע, ומהאש שנורתה דרך פרצים וסדקים בקירות שהיו מספיקים כדי הוצאת לוע הרובה או המקלע דרכם."

המערכה בירושלים, זיכרונות עבדאללה אל-תל, עמ' 89

בתוך מארג הסמטאות של העיר העתיקה ניתן לזהות ארבעה סוגים שונים של רחובות וסמטאות המותאמים לדרישות התנועה של האוכלוסייה בחלקיה השונים של הקסבה:

הסמטאות המרכזיות, רחוב השוק ורחוב נאצר, הן הרחבות שבסמטאות הקסבה והן משמשות כשווקים למסחר.³⁹ רוחבן נע בין 3.5-7 מ' והן מאפשרות מעבר של כלי רכב אחד בלילה (ביום, דוכני הממכר אינם מאפשרים זאת). הרחובות מקורים ברובם, כדי להגן על העוברים ושבים מפני הגשם או השמש, והמשמעות המבצעית הנלווית, היא הסתרים לחוזי עילי. קירוי השוק עשוי מרצף של קשתות שיוצרות קמרון (ארקדה) שנתמך בידי עמודים. הקמרון יכול להיות בנוי אבן 'קמרון חבית'

הציבורי ואת העובדה שאין כל תכנון עירוני מרכזי; להרחבה ראה מאליס רותיוון, **אסלאם**, עמ' 113-151 קלוד כאהן, **האסלאם מלידתו עד תחילת האימפריה העות'מאנית**, עמ' 199-203; מירי שפר, **אסלאם - מבוא קצר**, עמ' 18, 51-53; ארנון סופר, **סוגיות בגיאופוליטיקה של המזרח התיכון**, עמ' 95; אוריה פורמן, **אסלאמיון**, עמ' 89-91.

³⁹ רחוב השוק בנוי מחנויות צמודות ומקורות פיאה לשוק ממלופי: תחילתו בשוק "אלחדאדין" במערב, שנועד לממכר מזון, והמשכו בשוק "אלאקמשה" (שוק הבדים) ושוק "אלסולטאן". רחוב נאצר הוא רחוב ציבורי אשר בתחומו שתי פנסיות: האחת פרוטסטנטית (המערבית יותר) והשנייה קתולית, וכן מצוי בו המסגד הירוק. הרחוב מפורסם בבתי הקפה הפועלים בו ובמרחצאות התורכיים שלו (חימאמים).

כלומר 'מנהר' חשוך ומוצל שמעליו בית גשר ('אלעקד' - العقدة), או בנוי מפלסטיק ומסילות של פח. לבית גשר מצוי מעל סמטה שתי חזיתות והוא שולט עליה לשני כיוונים, כך שהוא מהווה איום על הכוח שנע בה, אך עשוי לאפשר פגיעה באויב אם ייתפס ראשונה על-ידי כוחותינו.

תאורת השמש או הכוכבים ממעטת לחדור מבעד לכיסוי השוק ועל כן סמטת השוק תהיה חשוכה מאוד ומגבלתית לשימוש באמר"ל מגביר אור כוכבים (מא"כ) בלילה.

הסמטאות הראשיות נפגשות עם הסמטאות המרכזיות בניצב בכיוון צפון-דרום והן צרות יותר, שכן נפח התנועה בהן מועט יותר. עם זאת, יש מביניהן המאפשרות תנועת רכב יחיד, בעיקר בקישורים שבין רחוב נאצר לרחוב השוק.

חלק מן הסמטאות הראשיות והמשופעות המחברות את מרכז הקסבה עם השכונות הדרומיות הגבוהות, מושתתות על נתיבים צרים של מדרגות ויש להן חשיבות עצומה כנתיבי חדירה רגלית למרכז הקסבה.

קמרון חבית ('מנהר') בסמטת 'הזהב'

המקור, יחידת חצב

המעבר במנהר אינו אפשרי לרכב גבוה ואנטנות מורמות ישברו בו. בתמונה חוליית מחבלים שכונתה "פרשי הלילה" נערכת לפעילות עם ערב.

בערים עתיקות צפופות והרריות נעלמות הסמטאות המדורגות מן המפה בשל היותן צרות ובשל השיטה הקרטוגרפית הנוהגת למפות רחובות רק על-פי רוחבם.⁴⁰ עם זאת, רוחב הסמטה אינו משמש כאבן הבוחן היחיד למידת חשיבות תפקודה במערך התנועה העירונית. כך למשל, סמטת 'סולם יעקב' בשכונת 'עֶקְבָה', המקשרת בין ציר עוקף הקסבה התחתון למסגד 'ג'אמע אלכביר', עולה בחשיבותה על סמטאות אחרות, רחבות יותר, בשל היותה חוליית חיבור רציפה בין החלק העליון והחלק התחתון של העיר העתיקה.

התורפה המבצעית של הסמטה התלולה והמדורגת טמונה ברוחבה הצר והיעדר חללים מאובטחים בצידה, עובדה החושפת את הכוח היורד בה לירי בטווחים בינוניים ולמטענים מרגע הכניסה למבואה העליונה של הסמטה ועד למפגש עם מוצאה התחתון.

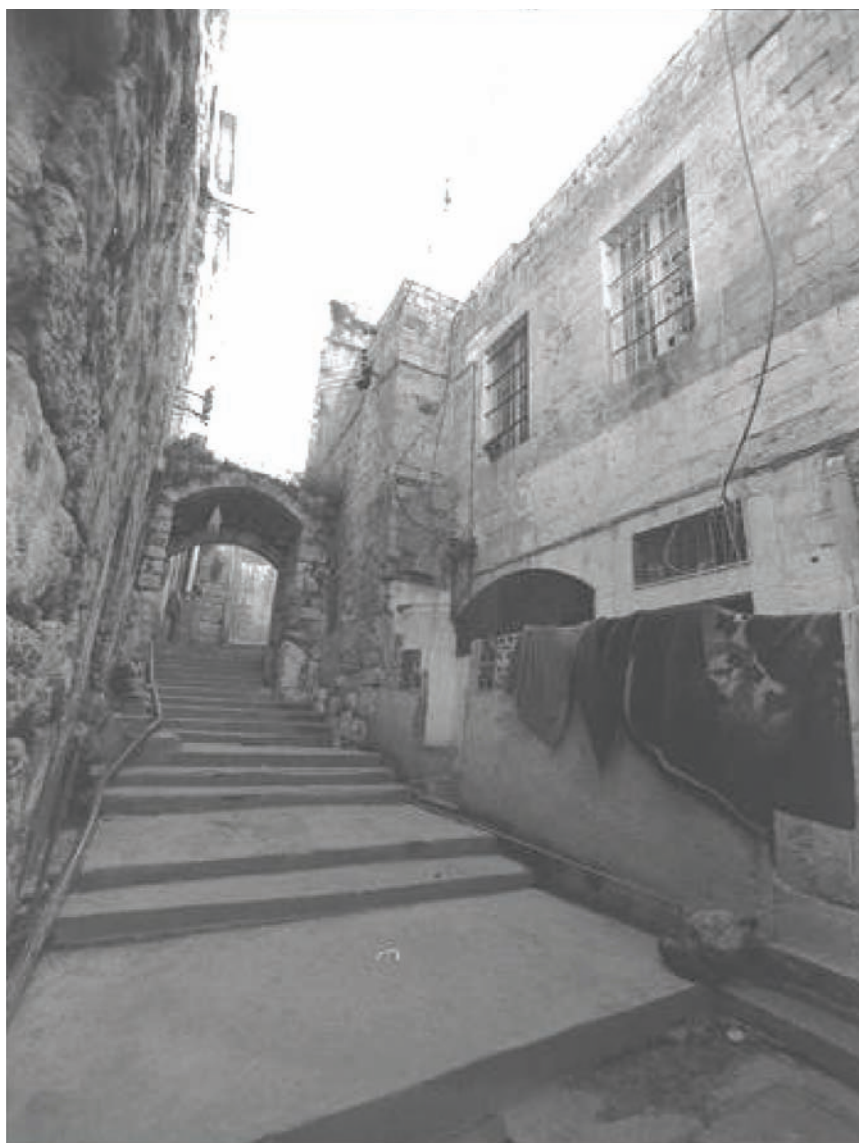
הסמטאות המשניות מתפצלות מהסמטאות הראשיות והן צרות יותר ולא מאפשרות מעבר לכלי רכב. הסמטאות המשניות נעות במגמה כללית מזרח-מערב והן מתחברות למתחמים הפרטיים של החמולות. מתחמי בית החצר הערבי, ה'חוש', המצויים בקצה הסמטה, ערוכים סביב חצר פנימית המוסתרת באמצעות מבנים הצמודים זה לזה והמקושרים פנימית במסדרונות וגרמי מדרגות פנימיים. מבנה שכזה מקל על האפשרות להגן על המשפחה פנימה ולרכז מאמץ כלפי הסמטה הרצופה והצרה המגיעה מבחוץ. הסמטאות, המסתיימות לעיתים ללא מוצא, מאפשרות את הכלתן והשמדתן של האויב בתוך מתחם נשלט על-ידי מבנים טוריים גבוהים ומאסיביים המלווים את הסמטה לכל אורכה כחזית אחת, מבלי לאפשר חלל מאובטח או פנייה למילוט ולמוצא.

רשת הסמטאות המסתעפת מנקזת בסופו של דבר את כל הנעים בה פנימה אל תוך תת-הסמטאות ולכן אדם זר, מסתערב או אחר אשר ינוע בסמטה המשנית מבלי שקיבל לכך היתר, יעורר מיד את תשומת לב הדיירים, משום שהסמטה המשנית המובילה ל'חוש' נתפסת כשטח פרטי - נורמה שזכתה לגושפנקא חוקית בזמן השלטון העות'מאני.⁴¹ הסמטאות העקלקלות והמרובות בפניות וביציגים מפתיעות את המתקדם בהן בכל הסתעפות ופנייה וחושפות אותו, כל פעם מחדש, לתא שטח אחר ותאורה בעוצמות משתנות, המאפשרת את השליטה כלפיו, מעליו ומצדדיו.

⁴⁰ אריה שחר "מפות עירוניות", מתוך **מפות ומיפוי** בעריכת נפתלי קדמון, עמ' 205-207.

⁴¹ החוק העות'מאני הכיר במעמדה המיוחד של הסמטה המשנית המובילה לבית החצר המשפחתית, כסמטה פרטית, ועל-כן התיר לדיירים לחסום את מבואות הסמטה; אריה קליין, **חצרות בעיר האבות**

- ראשית היציאה מחוץ לרובע היהודי בחברון, עמ' 17-21

מדרגות סמטת 'סולם יעקב'
המקור, מת"ק שכם

מקום הטמנת המטען בקיר הסמטה
המקור, גדוד חרוב

מחנה הפליטים עין בית אלמאא': סמטת
מדרגות היורדת מחלקו העליון (הצפוני) של
המחנה כלפי מטה (דרום)
המקור, גדוד חרוב

סמטאות מְרִגְתִּיּוֹת, הנעדרות חללים מאובטחים ואשר מנקזות לתוכן תנועה, מועדפות על ידי המחבלים - הן בקסבה והן במחנות הפליטים - כשטחי השמדה להטמנת והפעלת מטענים כנגד כוחותינו. המטען הוטמן בקיר השמאלי והופעל, טרם זמנו, כלפי כוח שאמור היה לנוע במרכז הסמטה.

הסמטאות המקומיות, עשויות לקשר בין סמטאות משניות או לחבר את שני הקצוות של מתחם חמולתי אחד. הסמטאות הללו צרות מאוד ואינטימיות, ותכליתן לשלוט על הכניסה של הגרעין המשפחתי אל עבר פתח מגוריו.

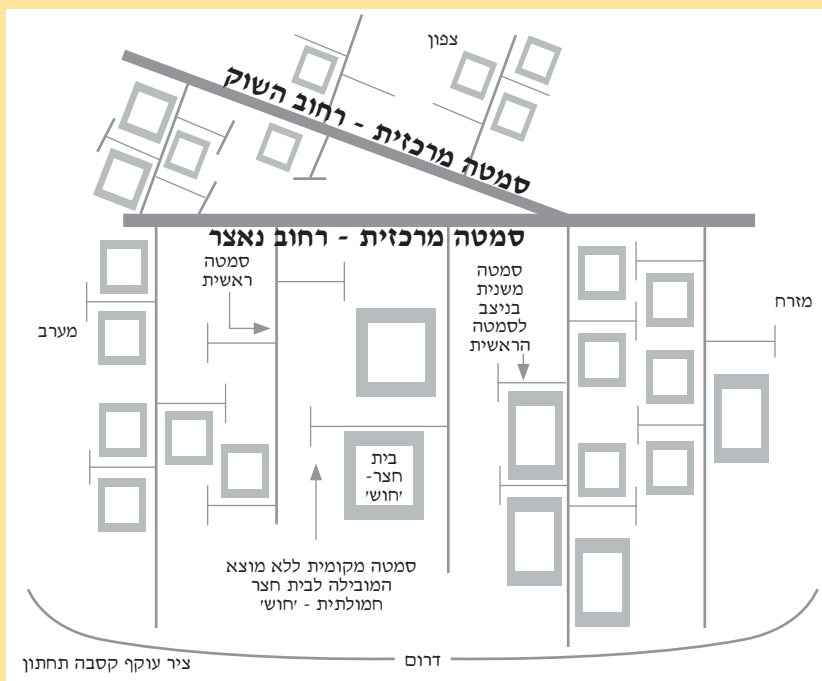
הסמטאות הקסבאיות, על סוגיהן השונים, מאופיינות בפתחי הגנה נמוכים, שערי תפנית וחלונות צרים וגבוהים. ככל שמסתעפים ונכנסים מהרחובות הראשיים אל הסמטאות המשניות והמקומיות, כך הולך וקטן מספר הפתחים במבנים הצמודים לסמטה, כדי לשמור על הפרטיות ולמנוע מהעוברים בסמטאות לראות את הנעשה בתוך הבית. פתחים צרים עליונים קיימים בעיקר מעל לגובה אדם כדי לאפשר כניסת אור מחד גיסא ותצפית ושליטה על הנעשה בסמטה מאידך גיסא (תוך שמירת האינטימיות מבלי לאפשר לעוברים ושבים להציץ פנימה). לעומת זאת, בתוך החצר המשותפת ישנם חלונות רבים וגדולים הפונים פנימה אל תוך חלל החצר עצמו.

יתרה מכך, רוחב לעולם יהיה צר מגובה המבנים שמעליה, עניין המחדד את היותה של הסמטה נשלטת ונחותה ואת חשיבות האבטחה ההיקפית ותפיסת ממד הגובה, או כפי שמצוטט אצל פול וריליו: "אמנות הביצור היא היכולת לזקוף או להרכין את

הקווים שעליהם מושתתים קווי המתאר וההיקף של האתר, באופן שהאויב התוקף, מכל כיוון שלא יבוא, יוכל להיות נראה ופגיע הן חזיתית והן אגפית.

הכניסה מן הסמטה אל תוך מתחם החצר תיעשה באמצעות דלת נמוכה המחייבת התכופפות, ועל פי רוב אף דרך שער תפנית שלא מאפשר לאדם המהלך בסמטה לראות את המתרחש בחצר הפנימית וחושף אותו לעמדת 'יזיג' שולטת נוספת, אם ייעשה ניסיון לפרוץ פנימה. ישנם שערי תפנית, אשר פרט ל'זיגזוג', מדורגים גם אנכית, תכונה המאפשרת שליטה על הנכנס מן הגובה ומניעת היפגעות המגן מקליעים ונתזים הנורים מבחוץ (שימוש במצלמת כדור "Eyeball" עשוי לאפשר "ניקוי" המעברים ה"מזוגזגים").

היררכיה של סמטאות (שרטוט סכמתי)

כל סמטה מקומית מתחברת לסמטה משנית עד שמגיעים לסמטה ראשית, וכל סמטה ראשית מתחברת לסמטה מרכזית

גוש ה'חוש'יים וסוגי הסמטאות בשכונת אל ע'רב
המקור, מודיעין חטמ"ר שומרון

מהסמטה המרכזית (רחוב השוק) מתפצלות הסמטאות הראשיות. מהסמטאות הראשיות מתפצלות בניצב הסמטאות המשניות שמובילות אל בתי חצר ומתחברות לסמטאות מקומיות ופנימיות. אפשר להבחין בסוגי המבנים השונים: בית חצר - 'חוש', בית אמידים - 'ליוואן', בית אמידים מסוג 'קפטן' ובית חרושת לייצור סבון - 'מצבנה'.

סמטה בקסבה: חלונות צרים וגבוהים מעל לגובה אדם
המקור, מת"ק שכם

שער תפנית: אור השמש המוטל בניצב לכיוון ההסתכלות מצביע על תפנית השער
צילום: מח"ט שומרון

פתח נמוך וצר לצורכי ביטחון

המקור, גדיס"ר גולני

"רבים מן הרחובות הצדדיים דומים למרתפים נמוכים, חשוכים לגמרי, מקורים בקמרונות וצרים; הם כה נמוכים, עד כי עוברים ושבים כמעט ולא יוכלו לעמוד זקופים אלא באמצעיתם. אין רואים שם חלונות - רק את הדלתות הקטנות והנמוכות, כולן סגורות בהקפדה."
הנרי בייקר טריסטראם, **מסע בארץ ישראל, יומן 1863-1864**, עמ' 106

המשמעויות המבצעיות של התאורה הטבעית והמלאכותית על התנועה המבצעית בסמטאות ביום ובלילה

מכיוון שהשמש זורחת במזרח, נעה במסלול דרומי ושוקעת במערב, נתונה העיר העתיקה הממוקמת על המפנה הצפוני של הר גריזים להשפעות פחותות יותר של חום וקרינה בהשוואה למפנה של הר עיבל - מפנה דרומי שסופג יותר קרינה ולאורך זמן רב יותר. סביר להניח שבשל הרצון להקטין את השפעותיה של השמש המזרחית תיכונת

בקיץ, וכן בשל ריבוי המעיינות במפנה הצפוני, בחרו במכוון הרומאים להקים את העיר דווקא על המדרון של הר גריזים ולא על זה של הר עיבל. המסלול הדרומי-אנכי של השמש בחודשי הקיץ, אשר גורם לקרינה ישירה ומוגברת על הגגות ועל הרחובות הפתוחים, משפיע בצורה משמעותית על הרחובות הנעים בכיוון מזרח-מערב, מכיוון שהם נמצאים לאורכו של אותו מסלול שמש דרומי. הרחובות הנעים בציר צפון-דרום נמצאים אמנם במרכז המסלול הדרומי של השמש בשעת הצהריים, אך נתונים להשפעת שמש פחותה יותר בשאר שעות היום ולכן, הם מוצלים יותר באופן טבעי. לכן, הרחובות בציר מזרח-מערב, נהנו לאורך השנים מהצללה מלאכותית רבה, שהושגה באמצעות בניית בתים גבוהים בצדדיהם (ראה השרטוטים המצורפים בדבר מופע השמש בעונות השונות): ככל שהסמטה רחבה יותר, כן גבוהים יותר המבנים בצדדיה - בנייה המאפשרת הטלת צל רב יותר על מרכז הסמטה.

התמונה צולמה בעיר העתיקה על-ידי צלם פלסטיני אנונימי

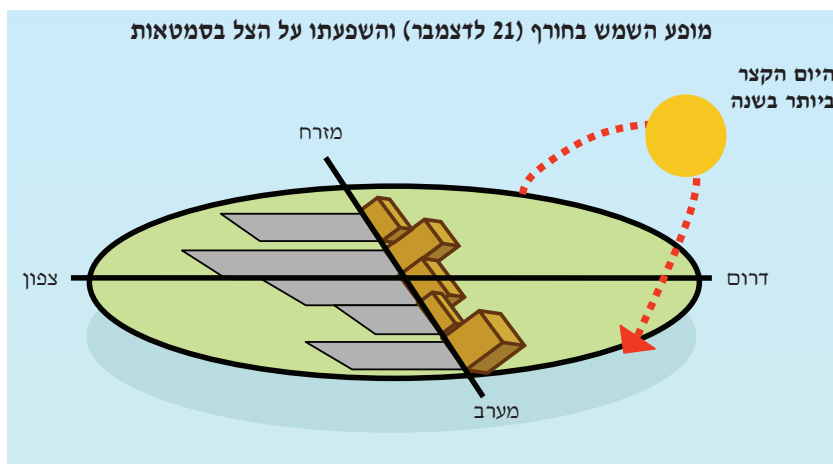
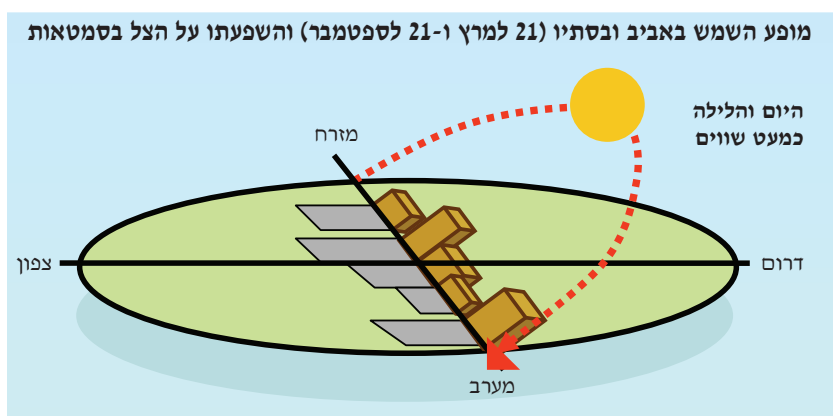
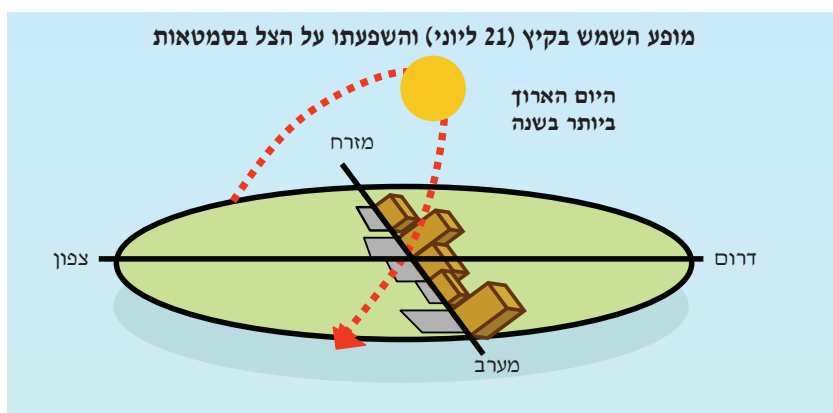
בתמונה סמטה הנעה בכיוון מזרח-מערב. השמש נמצאת בצד שמאל-דרום, והיא יוצרת צל מוטל על מחצית הסמטה. במבט ראשון מאתרים את זוג הלוחמים בצד ימין, שנע בחלק המואר והחשוף של הסמטה. רק מבט שני נוסף מתגלה לנו זוג לוחמים גם בצד שמאל, שנע בחסות הצל המוטל.

באופן זה מושגת התאמה יחסית בין רוחב הסמטה לגובה הבתים בסביבתה ואת החסר השלימו באמצעות 'ארקדות' בנויות אבן, ולחילופין קירוי פלסטיק או פח, שסיפקו הגנה מפני השמש בקיץ ומפני הגשם בחורף. את הצל שמוטל בסמטאות צריך לדעת לנצל לצרכי תנועה נסתרת, התגנבות ומסתור, שכן קשה לזהות לוחם החוסה בתוכו אם זה האחרון אינו שובר את צורת הצל.

בבוקר, הצל מעורפל ומתמשך והוא הולך ומתקצר עד היעלמותו כאשר השמש אנכית מעל הסמטה. כשהשמש לקראת שקיעה במערב, הצל מתארך שוב וגווניו חוזרים להיות דהויים ואדמדמים.

בתמונה המצורפת (בעמוד הקודם), אשר צולמה על-ידי צלם פלסטיני באחד המבצעים בעיר העתיקה, מבחינים במבט ראשון רק בלוחמים שנעים בצד ימין של התמונה (צפון): זוג הלוחמים נע בצורה לא חיילית בתוך החלק המואר והחשוף של הסמטה, מבלי לאבטח לפנים ולמעלה. רק במבט שני, מעמיק יותר, מבחינים כי קיים זוג לוחמים נוסף בצד שמאל (דרום), בתוך הצל המוטל של הסמטה (הנעה בכיוון מזרח-מערב). זוג הלוחמים השמאלי מנצל היטב את הצל המופל, נטמע בתוכו ואף מאבטח כראוי למעלה ולפנים - לכיוון הצלם (צלם, שיכול היה להיות בסיטואציה אחרת מחבל חמוש השולט על תנועת החוליה בסמטה).

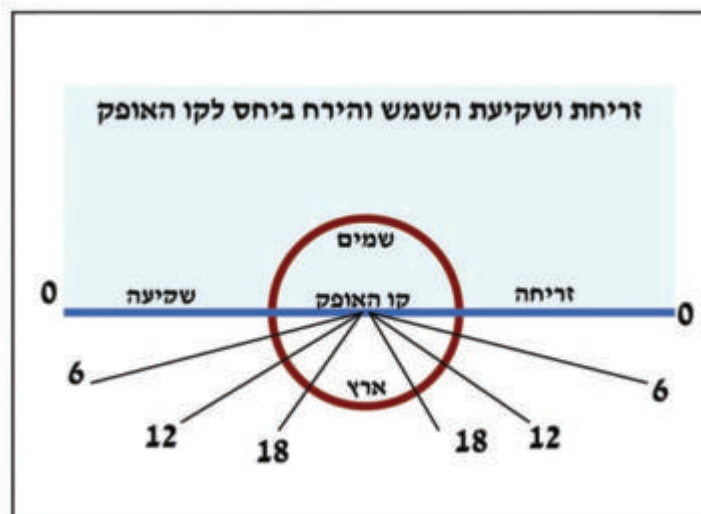
יש לשים לב כי חלק הצל שקרוב לאור בהיר יותר, בהשוואה לצל הקרוב לקיר המבנה שבסמטה. המשמעות היא שגם אם הכוח נאלץ לשבור את הצל, חשוב שיעשה זאת בהדרגתיות על-ידי הימנעות מתנועות חדות ומוחלטות (כמו למשל בעזרת 'מצנפת' על קסדה). העין האנושית רגישה מאוד לניגודיות שבין הרקע לאובייקט, ניגודיות שמובלטת על-ידי תנועת האובייקט המסוים ונפחו, ולכן חשוב להימנע מתנועות תזזיתיות. עוד נוסיף, כי לרקע הבהיר משקל רב יותר בחשיפה כשמדובר בסמטאות רחבות. המדים הכהים בולטים מאוד על רקע הקיר הלבן שמאחור ועל כן, במקומות ספציפיים ועם כוחות ייעודיים, ניתן לעשות שימוש במדים אורבניים הצבועים ומגוונים על פי הרקע המקומי.

כאשר מדובר בתנועה מבצעית בלילה, צריך להתייחס להשפעותיהם של שלושה מקורות אור שונים: **מקורות אור טבעיים**, דהיינו תאורת הכוכבים ובעיקר תאורתו של הירח; **מקורות אור תכסיתיים**, כלומר תאורת פנסי הרחוב או תאורת הפנים של הבתים; ולבסוף, יש לקחת בחשבון גם את ההיתקלות **במקורות אור משתנים ומזדמנים**, כמו פנסי רכב, נצנוציה של תאורת ניאון ופנסים מהבהבים של אמבולנסים, הרלוונטיים בעיקר לרחובות הראשיים במרכז הקסבה וכן לצירים המקיפים אותה. מקור התאורה הטבעי העיקרי בלילה הוא הירח, ועל כן יש להתחשב בהשפעת התאורה שלו הן על הראות המבצעית והן על הצל המוקטן: וזאת, גם ביחס לציר התנועה אל השטח האורבני הצפוף וגם ביחס לציר התנועה בתוך השטח הצפוף, כלומר בין הסמטאות ועל הגגות.

הירח זורח בכל יממה מאוחר יותר בכ-50 דקות ותאורתו משתנה מלילה ללילה בהתאם למסלולו ברקיע המחולק לארבעה רבעים. לארבעת מופעי הירח העיקריים השפעה שונה על הצל המוטל ועל הראות המבצעית, ומכאן המשמעויות המבצעיות השונות של כל רבעון ורבעון.

במולד הירח השמש מאירה את צד הירח המוסתר לנו ועל כן הירח מופיע מולנו כשהוא חשוך לחלוטין. "הולדתו" של הירח כל חודש מחדש מסמלת את ראש החודש העברי והמוסלמי ותחילתו של מחזור חודשי.

הראות מקצועיות לתע"מ גדוד אפעה (2003), עמ' 23

לילות של ירח חסר הם האופטימאליים לביצוע תנועות רגליות ארוכות וחדירות ללב השטח הבנוי, מכיוון שהדמויות הכהות נטמעות היטב ברקע החשוך כשקצב התנועה אינו מהיר מידי. אורך הלילה, כפרק זמן מבצעי מלא, יימדד מ-12 מעלות שקיעת השמש ועד 12 מעלות זריחת השמש, ומכיוון שהלילה נעדר ירח נעדיף אמצעי ראיית לילה טרמיים על פני מגבירי אור כוכבים.

ברבע הראשון, כלומר בשבוע השני של מחזור הירח, הירח דק מאוד אך הוא הולך ומתמלא לקראת מילוא הירח. הירח בתקופה זו זורח במהלך היום ושוקע בערך ב-24:00.

המשמעות המבצעית המרכזית היא כי את הלילה, כפרק זמן מבצעי, נכון לחלק לשניים: עד השעה 24:00 נעדיף להתבסס על כניסות לשטח באמצעות רכבים ממוגנים שאינם חשאיים; ואילו תנועות רגליות עמוקות וחשאיות צריך לבצע בעיקר בפרק הזמנים שבין 24:00 ועד 12 מעלות זריחת השמש. מכיוון שברבעון זה, נופלות קרני השמש על הירח בזווית קהה, יוצרים המבנים בסמטאות צלליות ארוכות, אשר ניתן לנצלן היטב לתנועה והתגנבות רגלית, בתאי שטח קצרים, גם לפני 24:00.

כשהירח במילוא, כלומר באמצע החודש העברי והמוסלמי, השמש מאירה באופן מלא את צד הירח הקרוב אלינו. בתקופה זו, זורח הירח במזרח עם שקיעת השמש במערב ושוקע במערב מעט אחרי זריחת השמש במזרח. לפיכך, תאורת הירח המלאה תלווה אותנו בין 12 מעלות שקיעה ל-12 מעלות זריחה לאורך כל הלילה והשפעתה של התאורה על הסמטאות שנעות מזרח-מערב, תהיה דומה לזו של השמש. הראות בלילה של ירח מלא תהיה אמנם טובה יותר בהיבט של ניווט והתמצאות אבל אל מול היתירות שלנו באמר"ל, בהשוואה למצאי הנמוך של אמצעים אלו אצל האויב, זהו חסרון בולט. הרגישות לניגוד שבין הרקע הבהיר של הסמטאות ובין הדמויות הכהות שמכפילות את עצמן כתוצאה מהצללה עצמית, מאפשרת לאויב ולתושבים המסתכלים באקראי להבחין ולחשוף את הכוח בתנועתו אל ועל היעד.

גם נצנוץ ובהיקות שיכולים להיווצר כתוצאה מעדשות מכשירי ראיית הלילה, כלי נשק ומתכות, עלולים לחשוף את הכוח. לכן חשוב לנתח את השפעותיו של מילוא הירח על האור והצל בסמטה ולדעת לנצלם על פי השלבים השונים במהלך הלילה (ראה בשרטוטים המצורפים על השפעת מילוא הירח על התאורה בסמטה).

ברבע האחרון, כלומר כעבור שבוע נוסף, הירח ילך ויחסיר שוב עד שלא נראה אותו לחלוטין. כלומר, השלמת מחזור שלם וחוזר חלילה. בתקופה זו, הירח זורח בסביבות 24:00 ושוקע בצהרי היום למחרת. על כן, חשוב למצות תנועות רגליות ארוכות וחשאיות כשמדובר ברבעון האחרון דווקא במחצית הראשונה של הלילה.

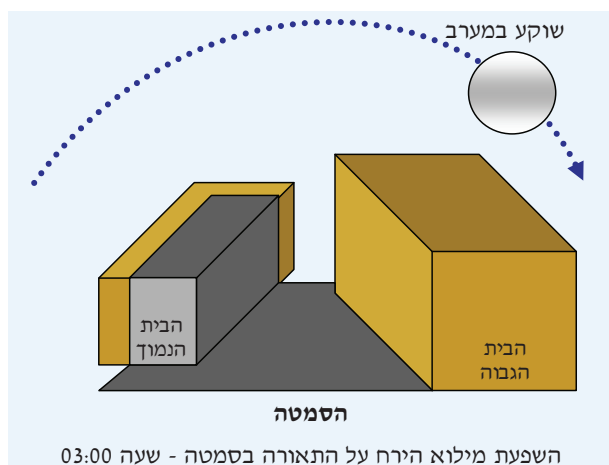
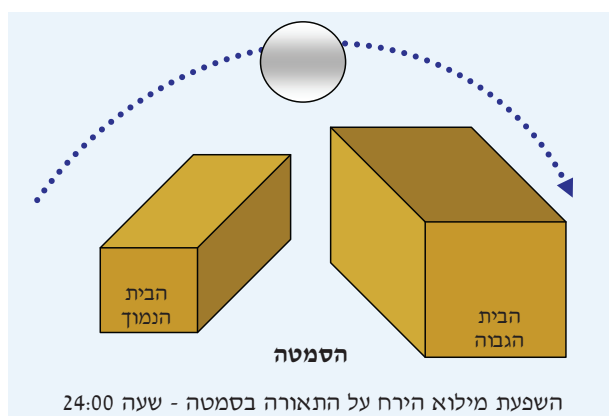
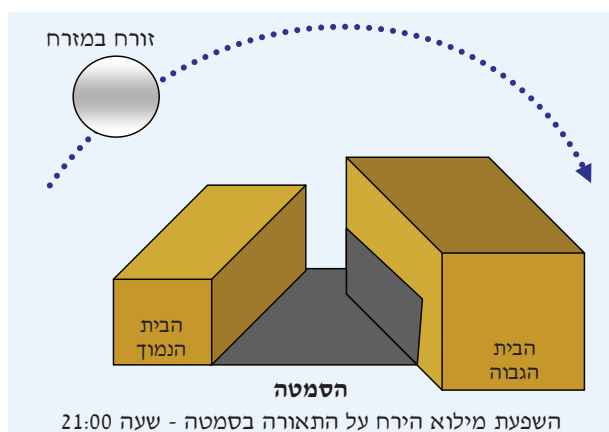
תכנון התנועה המבצעית בהתאם למצב הירח, הוא שלב הכרחי בנוהל הקרב אך הוא אינו מְסַפֵּק מענה מלא:

מקורות אור תכסייתיים כגון פנסי רחוב יכולים להשפיע באופן מוחלט על סבירותו או אי סבירותו של נתיב חדירה מסוים. על כן, תצפיות מקדימות או פטרולים עשויים למפות היטב את משטר התאורה המלאכותית בדרך אל היעד, ולספק חלופות באמצעות איתור צירים אלטרנטיביים ופגיעה בפנסים מפריעים באמצעות נשקים מושתקים או מוחלשים.

עם **מקורות האור המשתנים**, כמו תאורת פנסי רכב או תאורה פנימית של בתים הנדלקת במפתיע, נתמודד באמצעות תצפיות מלוות, קרובות ורחוקות, אשר מתפקידן ליצור 'ארגז אבטחה' לכוח המתקרב ולהזהירו מבעוד מועד על סכנת הגילוי. ציר התנועה אל ועל היעד, בשטח האורבני הצפוף, יכלול תמיד אלטרנטיבות שונות, כדי לאפשר תגובה מהירה כשמתעוררת סכנת חשיפה.

את התנועה הרגלית והלילית בסמטאות הצפופות של העיר העתיקה חשוב לבצע בהתאם למגמה ולנטייה של תא השטח הנתון, מבלי לחצות כיוונים באופן בולט - תוך ניצול ההשתקפות של פרטי התכסית הרבים ותנועה בשוליו של הצל כדי להימנע מחשיפה.

על כל אלה צריך להוסיף תכנון אל מול גורמי אור מלאכותיים ולזכור תמיד שהצפיפות האנושית הרבה טומנת בחובה אין ספור מקרים ותגובות.

הימנעות משטחי השמדה וסמטאות: התקדמות דרך קירות ועל גבי גגות

"מיד אחרי כניסתם לדירה שבפתח החצר, יצאו אל הסמטה הנקראת רחוב האשורים והנה עמדות מימינם ומשמאלם תחת שני בניינים על קימורי הרחוב. הם הציצו אל העמדה משמאל מאחוריה ומצאוה ריקה, אבל בעמדה שמימין עלולים היו להימצא ערבים. על כן טיפסו על הגג השני השקט ובאו לעורפה של העמדה השנייה."

כיבוש גוש החושים, ירושלים העתיקה במצור ובקרב, עמ' 159

סון טסו, בהמלצותיו למצביא, קובע כי "הגרוע מכל תוקף ערים בצורות". ואולם, תהליך האורבניזציה במזרח-התיכון והשימוש שעושים הגרילה והטרור בעיר העתיקה והצפופה כמחסה ומסתור - אינם מותרים לנו כל ברירה. יתרונו הבולט של המגן (וגם המחיר שהוא משלם...), הוא בלחימתו בשטחו הביתי והמוכר, שנדבכיו אינם ניתנים לגילוי על-ידי תצלומי אוויר. בשטח העתיק מנצל הטרור את היכולת להסתתר בתוך הבתים והכוכים, תוך שהוא נצמד לאוכלוסייה האזרחית, על מנת להגביל את חופש הפעולה של התוקף. הוא משתמש בחלונות הגבוהים כבכרכי ירי אל עבר הסמטאות, המהוות שטחי השמדה הנשלטים על ידו, ומנצל את כל רבדיה של העיר העתיקה, כלומר - לא רק את השכבה הגלויה לעין, אלא גם את התווך התת-קרקעי ואת הגגות. יתרונות השטח הבנוי למתגונן, הם למעשה החסרונות של התוקף: תנועתו בסמטאות הנשלטות והחשופות עלולה לחשוף אותו לאש צולבת, מכמה כיוונים וממספר ממדים וטווחים שונים. יכולת הראות והתמרון שלו מוגבלת והוא עלול להיקלע ליסמטאות השמדה שעוצבו מראש באמצעות חסימות, מטענים ומלכודות פתאים.

לכן, **בעת לחימה בעצימות בינונית וגבוהה**, לא יתקדם החי"ר דרך שטחי ההשמדה - הסמטאות והרחובות - אלא דרך הבתים, קירותיהם וגגותיהם. **בלחימה כנגד כוחות גרילה בעצימות נמוכה**, או בחסות אש ועשן, ניתן להתקדם דרך חצרות או סמטאות, אבל תוך הקפדה יתרה על עיקרון ה'אבטחה'. על פי עיקרון זה, מרב הכוח יתמקם בעמדות חיפוי היקפיות (כולל לגובה) ומיעוטו יימצא בתנועה. כשהכוח מורכב משמיניית לוחמים, תִּתְּפֹקֵד הרביעייה הראשונה כחוליית 'חוד' קלה ומתמרנת, והרביעייה השנייה כחוליית חיפוי כבדה יותר, המשתמשת בפתחים או בחללים מאובטחים כנקודת משען. כל רביעייה מסוגלת להתפצל, אף היא, לזוג מחפה ולזוג הנמצא בתנועה. כך למשל, בעת תנועת זוג הלוחמים הראשון של ה'חוד', יחפו עליו שלושת הזוגות שמאחוריו, על פי 'פק"ל קנים' (חלוקת תפקידים עקרונית) שיתוכנן מראש.

ההבנה באשר למגבלות תנועת התוקף בסמטאות, בעת לחימה בעצימות בינונית וגבוהה, עמדה מאחורי ההחלטה על הטקטיקה של 'מאורות העכברים' בעת ההשתלטות על שכם במבצע 'חומת מגן' (2002) - דרך פעולה שנולדה כתוצאה של ניסוי וטעייה ועל בסיס למידה מן ההיסטוריה הצבאית.⁴²

במהלך המבצע הקפידו הלוחמים שלא לנוע דרך חצרות, סמטאות ורחובות, אשר מְגִדְרִים את הסבך העירוני, ולא השתמשו בדלתות החיצוניות, בגרמי המדרגות או החלונות שֶמְגִדְרִים את מבנה הבניינים. במקום לנוע דרך הסמטאות הקפידו על תנועה אופקית דרך קירות הבתים באמצעות מאורות שנחצבו בקירות ומאורות אנכיות שפוצצו ברצפות ובתקרות. ובמקום להיכנע לתבנית הנוקשה של יְיוֹנְגֵל הסמטאות המזרח-תיכוני ולגבולות המרחביים שלו, יצאו הלוחמים כנגד הצורות והמבנים שנבראו על-ידי בני מינם באמצעות תנועה מבצעית המאפשרת פרשנות מחדש של המרחב האורבני.⁴³

מספר תא"ל אביב כוכבי, מפקד חטיבת הצנחנים דאז:

"המרחב שאתה מסתכל עליו, החדר הזה שאתה מסתכל עליו הוא פרשנות שלך. ואתה יכול למתוח את גבולות הפרשנות - לא באופן בלתי מוגבל - כי בסוף זה פיזיקה - יש שם בתים, יש שם סמטאות. השאלה היא איך אתה מפרש את הסמטה. האם הסמטה היא מקום, כמו שכל מתכנן ערים כמו שכל ארכיטקט חושב, שהולכים דרכו. או שהסמטה היא מקום שאסור ללכת דרכו... הפרשנות של האויב היא הפרשנות הקלאסית של המרחב, ואני לא רוצה לציית לפרשנות הזאת, כי אני לא רוצה ליפול לתוך המלכודת שלו. אני רוצה להפתיע אותו. אני צריך להגיח ממקום לא צפוי. לכן בחרנו את השיטה של לעבור דרך קירות, ממש כמו תולעת שמכרסמת ומגיחה מפעם לפעם."⁴⁴

אם העיר המזרח תיכונית העתיקה משולה לגיונגל, והתנועה דרך הבתים מבקשת

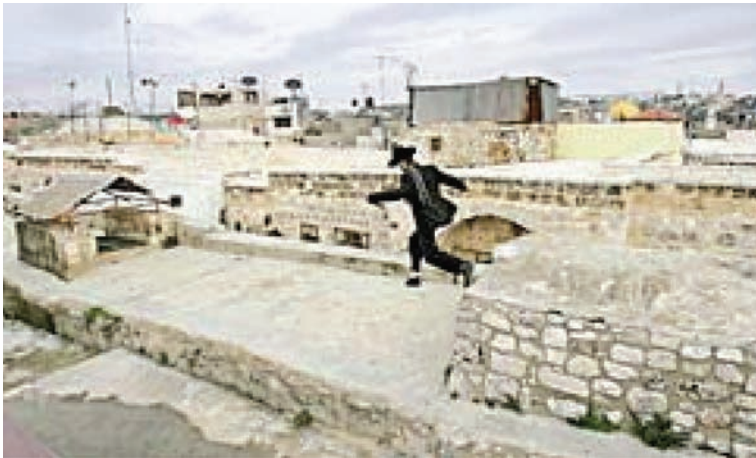
⁴² ראה למשל בספרו של פון פרידמן על הטקטיקה: את ההתקפה על העיר מבצעים על-ידי מספר רב של יחידות קטנות שחוברות מנקודות מוצא שונות וחותרות כולן באחת אל מטרה משותפת. עוד הוא מוסיף שם על "תכסיס חור העכברים" ומאפייניו: פון פרידמן, 2500 שנות טקטיקה, מסדה ירושלים (חש"ד), עמ' 434-436; תיעוד נוסף של לחימת שטח בנוי דרך קירות בתים בהיסטוריה הצבאית של מדינת ישראל, ניתן למצוא במאמר מעניין על מלחמת השחרור: **קרבות תש"ח - כ"ג פרשות קרב במלחמת הקוממיות** מערכות, תשט"ז, 1955, עמ' 105-106; (הלחימה בחיפה), ובעמ' 128 (הלחימה בעיר העתיקה של צפת).

⁴³ Eyal, "Israeli Military Using Post - structuralism as Operational Theoty", www.frieze.com

.Weizman

⁴⁴ שם, מצוטט במאמר, Eyal Weizman.

להימנע מהשבילים הנשלטים והמסוכנים של הגיוגל הזה, הרי שאת התנועה וההתקדמות דרך גגות הבתים אפשר להמשיל לטיפוס ולדילוג דרך צמרות העצים כִּטְקִיקָה של טרזן'.

המעבר על גבי גגות העיר העתיקה בירושלים

צילום: אלכס ליבק⁴⁵

ניתן להציג מספר דוגמאות מההיסטוריה הצבאית, והטובה שבהן היא 'כיבוש' העיר העתיקה של ירושלים וטיהורה מכנופיות ערביות, על-ידי הצבא הבריטי במרד הערבי הגדול באוקטובר 1938.

על הפעולה פיקד תת־אלוף אוקיונור, המפקד הצבאי של איזור ירושלים. אוקיונור הדגיש לאנשיו את החשיבות בהימנעות מנפגעים מיותרים (לשני הצדדים) ואת החשיבות שבהשתלטות על השטחים השולטים הרחוקים והקרובים. על כן, בלב תוכנית הפעולה עמד העיקרון המבצעי של שליטה בממד הגובה והוא תורגם לפעולה על-ידי תפיסת 'השטח החיוני' - כיפת הסלע, השולטת על גגות העיר העתיקה, ותפיסת 'שטחי המפתח' - צריחי המסגדים וגגות הבתים, השולטים על פנים הסמטאות, כתנאי לקיומה של תנועה בסמטאות.⁴⁶

⁴⁵ נדב שרגאי, "ירושלים של מעלה, טיילת גגות בעיר העתיקה", הארץ (6.2.07).

⁴⁶ לא פחות מעניין השימוש שעשו הבריטים בתושבים ערבים - "כמגן חי", כדי למנוע ירי על החיילים מתוך הבתים...; ראה דו"ח אוקיונור (עדות מ-1970), "מבצעים בארץ ישראל 1938-1939"; מצוטט אצל יגאל אייל, **האינתיפאדה הראשונה, דיכוי המרד הערבי על-ידי הצבא הבריטי בארץ ישראל**

מצוקת הדיור בעיר העתיקה של שכם, המוקפת חומה, היא המניע המרכזי למיצוי המקסימאלי של כל חלקה פנויה, כלומר להִתְרַחֲבוּת של בתי־החצר לגובה ואל תוך הסמטאות; הצפיפות הרבה, החום המזרח־תיכוני והצורך באוורור הובילו לניצול הגגות לצורכי היום יום ועל כן, פעמים רבות, משמשים הגגות השטוחים כמעין חצרות פנימיות גבוהות שמנוצלות לעבודת הבית, התכנסויות משפחתיות ושינה בלילות הקיץ החמים.⁴⁷ לגג ניתן להגיע באמצעות מדרגות חיצוניות המטפסות מחצר היחוש' בחלקה הפנימי, כלפי הקומות העליונות, או באמצעות מעבר רציף מגגות שכנים שצמודים לגג המדובר.

בחזית החיצונית של הגג, כלפי הסמטה, אפשר למצוא מעקות גבוהים המשובצים בצינורות חרס חלולים - 'מעקות פיזאן', המאפשרים לנשים העוסקות בעבודת הבית, לראות את הנעשה בסמטה מבלי להיראות⁴⁸ ומבלי לוותר על אוורור טוב בזכות החורים שבצינורות החרס.

בית 'ליוואן' בשכונת קריון: שים לב למעקה 'פיזאן' בחזית הבית ולפוטנציאל הרב של חלל הרעפים להסתתרות וצלילה המקור, גדוד חרוב

1936-1939, עמ' 418-420.

⁴⁷ דור קרויאנקר, **אדריכלות בירושלים**, עמ' 257.

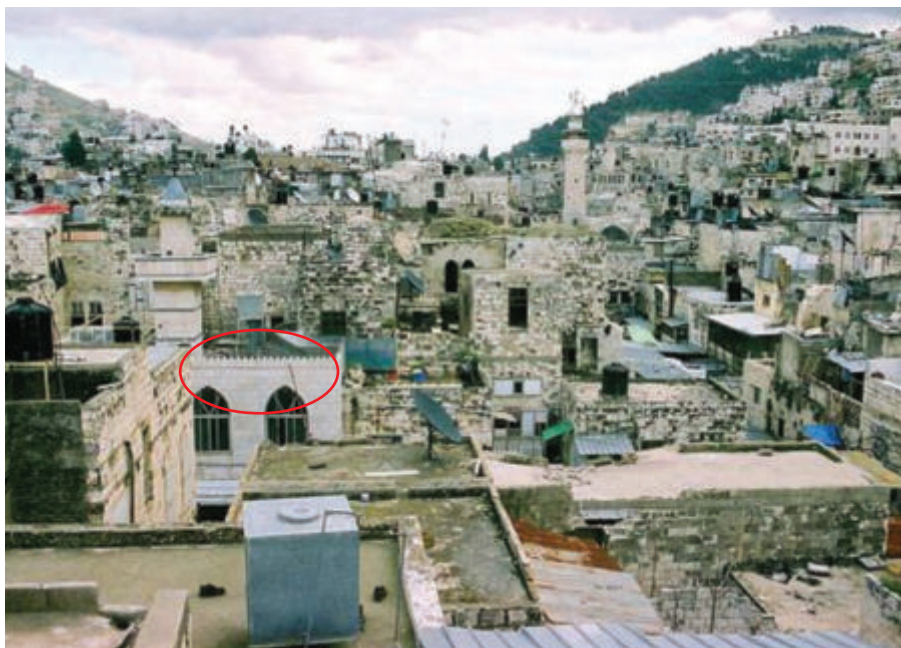
⁴⁸ הניה מליכסון, **יפו העתיקה מסע אל העבר** (חלק ראשון - ההיבט הארכיטקטוני, portal.herzlia. (k12.il).

מעקה 'ביזאן' עשוי צינורות חלולים שמאפשרים למגן לשלוט על הסמטה והגג שממול מבלי להיחשף
צילום: מח"ט שומרון

"הוא פנה לאחת החצרות והסתכל לאחור, דרך מעבר גדוש אשפה הייתה גישה אל הקומות העליונות במדרגות רעועות, שהובילו אל פתח עלוב. הוא תיאר לעצמו שיש שם גגות שטוחים, והנשים יכלו לצאת ביום אל הגג לשאוף מעט אוויר בלי להראות. ובלילה, מי השתמש בגגות האלה? די הרבה בני אדם, כך שיער יאשים, לעולם אין לדעת..."
ג'ייסון גדווין, **חוכמת הסריס**, רומן מתח היסטורי, עמ' 29

בגגות אחרים אפשר למצוא 'שינניות' - אלמנט ביצורי שעשוי מאבנים מסותתות ומדורגות כשיניים, שנמצא לאורך המעקה החיצוני, ותכליתו לשמש כמחסה אש ועמדת ירי כלפי התוקף הנמצא למטה. עוד אפשר למצוא גגות המשלבים בנייה של כיפות עתיקות וכן אלמנטים מודרניים ארעיים כמו דודי שמש וסככות פח. את תחום התנועה המבצעית על גבי גגות, נכון להמשיך ולפתח, מכיוון שזו תנועה המאפשרת חדירה עמוקה עד לליבו של השטח העתיק והצפוף תוך הפתעת האויב והימנעות מסמטאות וממטענים. החסרונות העיקריים הם: המיומנות שחסרה לכוחות (שיטת פעולה לא שכיחה); כמו גם, תנאי חילוץ לא פשוטים; סכנת נפילה; וקצב התקדמות איטי (זמן ומרחב).

צריחים ושינניות בקסבה של שכם

המקור, גדס"ר גולני

שינניות המשובצות על המעקה החיצוני בגגות או בחומות כמחסות ועמדות אש כלפי השטח הנשלט.

העקרונות המרכזיים לתכנון וביצוע תנועה ולחימה דרך גגות הם כדלקמן:

פענוח פני הגג והפרשי הגובה:

ניתוח חזית הגג (באמצעות תצ"אות אנכיות ואלכסוניות), כדי לעמוד על המרכיבים השונים של שטח הפנים של הגג ועל הפרשי הגובה בין הבתים השונים: האם הגג כיפתי או שטוח, האם הגג בעל מעקה שמאפשר מסתור ומחסה, האם מצויים עליו אלמנטים ארעיים (סככות, דודים, כבלי חשמל), האם יש שליטה מן הגג אל פנים החצר ואל מול הסמטאות, ולבסוף, מה מידת החיבוריות של הגג לגגות אחרים.

איסוף מקדים ומלווה:

איסוף מקדים למיפוי שגרת התנועה של התושבים והמחבלים על גבי ציר הגגות המיועד, ביום ובלילה, כדי להבחין בחיבורים ונתיבי המעבר בין הגגות, ואיסוף מלווה לטובת 'ארגז אבטחה'. כלומר, אבטחת מתחם הגילוי של הכוח, בדגש על מיפוי בתים וגגות השולטים על ציר תנועת הכוח (עניין חשוב במיוחד בעיר הממוקמת על צלע

ההר בה שכיחה הבנייה במדרונות). האיסוף המלווה יכול להתבצע על-ידי מזל"ט או תצפיות רחוקות (שעשויות לתת מענה מצוין, בעיקר פריפריאלי) וכן על-ידי תצפיות קרובות, המשולבות בצלפים, כדי לאפשר מענה קרוב ומדויק לאיום קונקרטי.

מגבלות עונתיות:

הצפיפות והסגירות של הבנייה הקסבאית העתיקה, כמו גם היעדרה של תשתית אוורור ראויה, מאלצים את תושבי הקסבה לעשות את מנוחת הלילה בקיץ על גבי חצרות הגג הפתוחות לשמים. כתוצאה מכך, מוגבלת התנועה המבצעית על גבי הגגות לעונות החורף והסתיו הקרירות יותר, כדי להימנע מגילוי הכוח. לחילופין, יש להתנות תנועה בציר עילי בימי הקיץ, באיסוף מקדים ויסודי שנועד לוודא שהגגות הספציפיים נקיים מאדם לאורך כל הלילה.

אבטחה כלפי 'הממד הרביעי':

לאבטחה המבצעית בתנועה בשטח הבנוי שלושה ממדים, והם: ציר האורך - אבטחה לפנים ולאחור; ציר הרוחב - אבטחה לאגפים; וציר הגובה - אבטחה כלפי מעלה. הלחימה דרך הגגות מוסיפה ממד אבטחה נוסף - מלמעלה כלפי מטה.

'אש טובלנית':

'אש טובלנית', היא היכולת לבצע ירי בזווית ירידה תלולה מהגג כלפי שטח ההשמדה בסמטה, מבלי להיחשף, תוך התגברות על השטח המת כתוצאה מהסתרי החזית של הבית. הירי הטובלני בטווחים הקצרים הוא ירי לא שגרתי בזווית חדה מאוד ועל כן מחייב הכנה ותרגול. מומלץ להצטייד בפריסקופ כדי לצפות את התנועה בסמטה ולהיערך לירי מדויק, קצר ותכליתי מבלי להיחשף.

בטיחות:

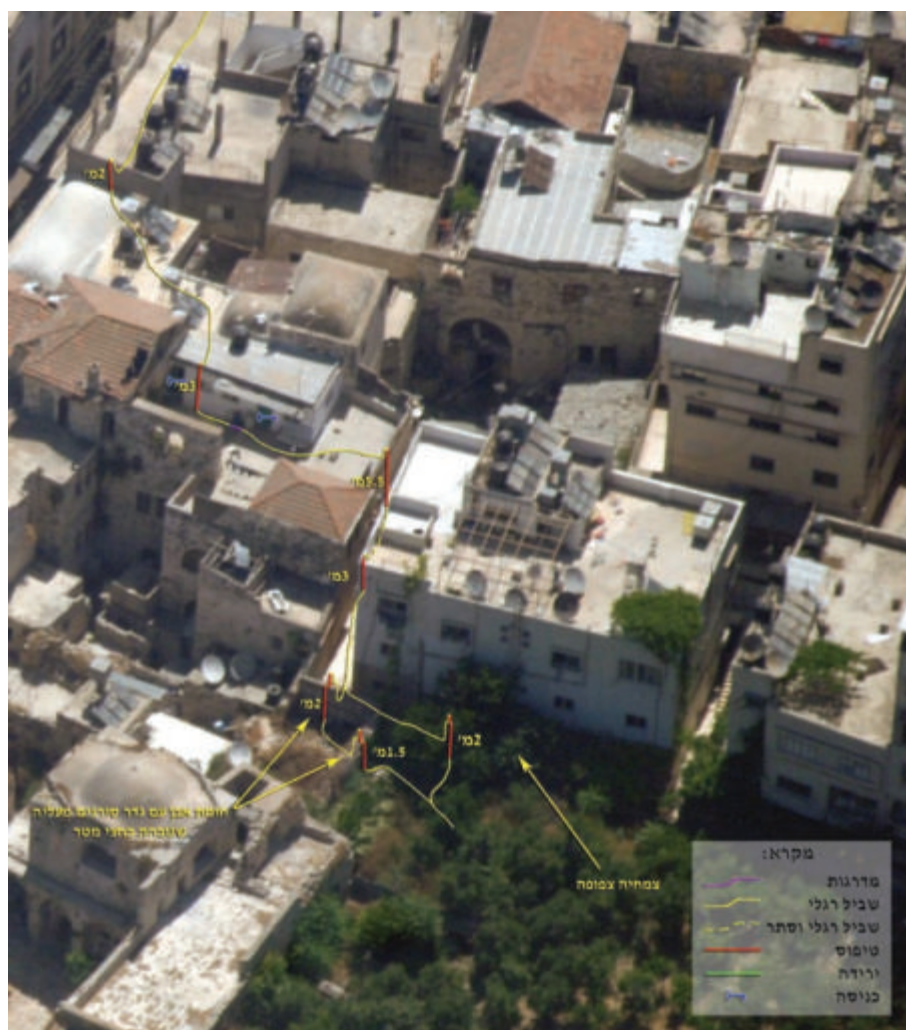
התנועה בין הגגות בעייתית ומורכבת, כתוצאה מסכנת הנפילה ובעקבותיה היפגעות הכוח ואי עמידתו במשימה, עוד בטרם פגש באויב. ולכן, למרכיבי הניתוח המבצעי של ציר התנועה צריך להוסיף את היבט הבטיחות כמרכיב מרכזי וכתנאי לביצוע ראוי של המשימה.

פינוי נפגעים וכוח חילוץ ייעודי:

מרכיב חשוב בבחירת ציר התנועה המועדף, הוא הקריטריון של יכולת הפינוי כדי למנוע מצב שבו פצועים על הגג תקועים בו ואינם ברי פינוי מהיר. על-כן תיבחן הירידה מכל גג וגג באופן ספציפי באמצעות הפתחים והמדרגות שנמצאים בו (כלפי החצר והסמטה) כך שבהינתן אירוע עם נפגעים, ניתן יהיה לרדת למטה במהירות ולהחביר כוח חילוץ ייעודי. החבירה בין הכוח העילי לכוח החילוץ תקבע באמצעות ניתוח מראש של "נקודות הירידה לסמטה".

ציוד לחימה קל:

יש להמעיט בציוד לחימה ולקחת את ההכרחי בלבד, דהיינו נשק אישי ואקדחים, שתיים או שלוש מחסניות ללוחם, שלושה רימונים להטלה טובלנית ואמצעי ראיית לילה. יש מקום להצטייד בנעלי ספורט או נעלי הרים בעלי סוליות גמישות, ללא חריקות ובעלות אחיזה טובה בקירות, כדי למנוע רעש והחלקה.

עבירות גגות מחורשת עין קריון לפיוון מסגד נאצר
המקור, מודיעין חטמ"ר שומרון

ציוד עגינה וסולמות ייעודיים:

- יש להצטייד בסולמות ייעודיים קשיחים וקלי משקל (סגסוגת אלומיניום) ולאמן את הכוח בתנועה, הצבה ועלייה על סולם. קיימים סוגים שונים של סולמות ייעודיים העשויים מחומרים שונים ואפשרויות נשיאה, פתיחה וביסוס מגוונות:
- את הסולם יש להניח בזווית של 75 מעלות ביחס לקרקע.
 - יש להשאיר מרווח בין קצה הסולם למפלס העליון ולהקפיד על טיפוס תוך כדי אחיזת שתי הידיים בשלבי הסולם.
 - מומלץ לצייד את לוחם החוד המטפס ראשון באקדח, כנשק משני, כדי לתת מענה אבטחה בשניות הראשונות של המעבר משלבי הסולם אל הגג.
 - יש להצמיד הנשק האישי לגב באמצעות תופסן ('קליפס') המאפשר לקצר או להאריך את החגורה בלחיצה.
 - יש להצטייד בסולמות עם רפידות כדי למנוע החלקה ולשפר את האחיזה (לא רלוונטי לסולם בעל קרס עגינה).
 - בזמן הטיפוס יאחוז אחד הלוחמים בסולם כדי לחזק את יציבותו.

לסיכום

הפעילות ההתקפית המשולבת בשעות היום ובלילה, דרך קירות ודרך הגגות (לא האמל"ח), היא ציר הפעולה האפקטיבי ביותר כנגד תשתיות המחבלים של העיר העתיקה בכלל ומומחי החבלה המסתתרים בלב שכונת הקסבה בפרט, ועל כן נכון להמשיך ולפתח את 'טקטיקת טרזן' - תחום התנועה המבצעית על גבי גגות, כדפוס פעולה בסיסי בתא שטח מזרח-תיכוני עתיק, צפוף מאוד ומחובר!

ההתמצאות בעיר העתיקה על פי הצורה והמבנה שלה

"יום וליל אני מתהלך לי בשוק עם מצלמתי ועם אקדחי. במשך היום סואן הוא השוק, אך בלילה נדמה הוא כרוח-רפאים חיוורת באורו של ירח כסוף. אני מהלך על רצפת האבן ואור פנסי מהבהב בחשיכה אל תוך אפילת הסמטאות והקמרונות, אליהם אין אני מעז לחדור - שמא אתעה..."
נתן וילהלם וולף, חובש יהודי בצבא הקיסר הגרמני, שכם 1918
השומרון במלחמת העולם הראשונה, זאב ח. ארליך, עמ' 21

צורתה של העיר העתיקה בשכם היא מארג והתמזגות שבין שלד עירוני-רומאי מתוכנן ובנייה אסלאמית עממית, שצמחה באופן בלתי מתוכנן בהתאם לצורכי היום-יום, ללא מתכננים ואדריכלים.

העיר העתיקה התפתחה במשך מאות שנים בקצב איטי שהוכתב על-ידי התרבות האסלאמית והנורמות החמולתיות המזרח-תיכוניות, שכיוונו להתבדלות והגנה על הפרט וצנעתו. ההנחה הרווחת כי אין חוקיות בצורה ובמבנה של עיר עתיקה מזרח-תיכונית, וכי המבנה הקסבאי הוא לא יותר מאשר הצטברות אקראית וכאוטית של תבניות וצורות - היא כשל פרשנות שכיח, כתוצאה מהניסיון לנתח את התרבות האסלאמית המזרח תיכונית על בסיס רקע ונורמות תרבותיות וארגוניות מערביות וכתוצאה מנטיות עוינות, שטבועות בנו מראש, וגורמות לנו לראות את המרקם הקסבאי דרך עדשה צרה וישראלית שדרכה אנו תופסים את העולם.

ניתן להבחין ביחס האורבני שבין השטחים הבנויים לשטחים הפתוחים על פי הבדלי הצבעים.⁴⁹

⁴⁹ העיצוב, המורפולוגיה והיחס האורבני - "The Nablus - International City Forum Graz (ISG), "Project", Graz Vniversity of Technology, plates 09.

המרקם הקסבאי בעיר העתיקה של שכס הוא תוצר של המרקם החברתי האסלאמי המכונס בתוך תבנית סבוכה ועשירה של סמטאות ומבנים - תבנית שאם לומדים אותה כראוי, היא מאפשרת ניתוח קרקע מבצעי סדור ואפשרות הסקת מסקנות לחימה טקטיות-אפקטיביות (ניתן להבחין ביחס האורבני שבין השטחים הבנויים לשטחים הפתוחים על פי הבדלי הצבעים, בשרטוט בעמוד הקודם).

ההתמצאות במרחב העתיק והצפוף אינה פשוטה; טכנולוגיות המבוססות G.P.S אינן מסייעות בהכרח בגלל הקירוי שמצוי מעל חלק מהסמטאות והמבנים המחוברים שבינן. הדבר יוצר רמת חיבוריות גדולה מדי המקשה על קליטת הלוויינים ואינה מותאמת לרזולוצית התמונה. יתרה מזו, תצלום אוויר סטנדרטי, המשמש כאמצעי האוריינטציה העיקרי שלנו הוא למעשה מוגבל וישטחי, תרתי משמע. מכיוון שהצילום האנכי סובל מעיוותים של קנה מידה (הנובעים מהמרחק המשתנה של הקרקע המצולמת מהמטוס והעקמומיות של פני כדור הארץ), הוא מחסיר את הפרטים שנמצאים מתחת לסמטאות ואינו יכול להביא לידי ביטוי את המגוון הרחב של רבדים, צורות ונפח. על אף כל אלה, צריך ואפשר לפענח את הדגם העירוני הצפוף של העיר המזרח-תיכונית העתיקה באמצעות ניתוח סוגי סמטאות וצמתים, נקודות הציון, האזורים השונים וגבולות הקצה של הרובעים העתיקים:⁵⁰

המפרקים העירוניים:

מפרקים עירוניים הם צמתים מרכזיות שמנקזות לכיוון צירים ויוצרות מִחְפָּרִים עירוניים, כמו למשל המִחְפָּרִים בין הסמטאות הראשיות לרחוב נאצר.

נקודות הציון הקסבאיות:

נקודות ציון קסבאיות הן מבנים או מונומנטים בולטים, המזהים ומאפיינים את העיר העתיקה, כמו למשל צריחי המסגדים המתנשאים מעל לגובה המבנים, ובולטים למרחוק (גם בלילה, באמצעות תאורת הניאון הירוקה והבולטת הקבועה על כל מסגד בגדה המערבית, ואשר משמשת כנקודת אימות והתייחסות שלא ניתן לפספס).

החלוקה לאזורים:

החלוקה לאזורים בעלי מאפיינים שונים, כמו למשל ההבחנה שבין הבנייה ההררית על המדרון הצפוני התלול - בנייה המאופיינת בסמטאות ארוכות המתפתלות במתינות על גבי מדרגות סלע, לבין הבנייה הקסבאית במישור - בנייה המאופיינת בסמטאות קצרות ובפניות חדות.

⁵⁰ פענוח הדגם של העיר העתיקה על פי המודל של קווין לינץ' (1960) "The Image Of The City" - צירים - Paths; צמתים - Nodes; גבולות (קצוות) - Edges; אזורים - Districts; נקודות ציון - Landmarks.

הגבולות והקצוות של העיר העתיקה:

הגבולות החיצוניים של העיר העתיקה, שקובעו בעבר באמצעות חומות בצורות, והיום מסומנים באמצעות הצירים שעוקפים את המרחב הצפוף ומשמישים כפאתיו; המפגש שבין צירי הכביש החגים סביב העיר העתיקה, ובין פרטי תכנית בולטים על רקע המרקם הצפוף, כמו למשל מרכז הקניות המודרני (הקניון) בגבול המרכז השלטוני (כיכר השעון) עם שכונת אל ע'רב המערבית.

קריאת שטח קסבאי צפוף ובלתי ידידותי, מחייבת מיומנות מהירה וניסיון רב בתרגום התצ'א לאומדן מרחקים וקנה מידה, כדי לשלוט ביחסים שבין תוואי התנועה והמבנים ובכך להגיע לרמת התמצאות טובה יותר במרחב. את המיומנות המקצועית של התמצאות בשטח קסבאי צפוף, יהיה קל יותר לרכוש אם נשכיל להבין ולנתח טוב יותר את המבנה והצורה של הטקסטורה הקסבאית על התכונות השונות של המעברים והסמטאות שלה, נקודות הציון, והמאפיינים המסורתיים של השטח והתרבות.

העיר העתיקה של שכם היא הבסיס ונקודת המשען של החזקות שבתשתיות הטרור של יהודה ושומרון, בגלל השילוב שבין אדריכלות ביצורים רבת שכבות ואוכלוסייה אזרחית אוהדת - שילוב המאפשר התראה והסתתרות. ההיסטוריון הצבאי ג'ון קיגן, תבע בספרו המופלא על **תולדות הלחימה**⁵¹ את האבחנה שבין 'מקלט' ל'מעוז', כדי להדגיש את תפקידן האקטיבי של החומות הבצורות בעת העתיקה. גם במקרה שלנו, הבנייה הצפופה והמבוצרת המאפיינת, באורח כה טבעי את העיר העתיקה, אינה משמשת רק 'מקלט' להטמעות בסביבה ולהסתתרות, אלא גם 'מעוז' - כלומר - לצרכיה של הגנה פעילה וילוחמת סמטה, באמצעות התקפות ירי קצרות ופתאומיות ומטעני חבלה בשיטת הגרילה של 'פגע וברח' (נוסיף עוד כי הפלסטינים מכנים את העיר העתיקה "إِلْمَعْقَلْ أَلْأَخِير", כלומר "המעוז האחרון" - المعقل الأخير). בית החצר הקסבאי - היחוש, והסמטה הצרה המוליכה אליו, משמשים לעיתים כמערך משולב של תצפית, התראה ואש, כדי להפתיע את הצבא, לפגוע בו ולבלום אותו (לפחות מקומית) כשהוא נתקל בחסימות ובמתרסים, שהוכנו מראש, במרכזו של שטח ההשמדה.

⁵¹ ג'ון קיגן, **תולדות הלחימה**, הוצאת דביר, עמ' 137-142.

סליק מבוקשים
המקור, גדס"ר גבעתי

סליק להסתרת אמל"ח ומבוקשים שהתגלה על גבול שכונת יסמינה עם שכונת ראס אל עין. הסליק חצוב בסלע המדרון של הר גריזים.

פתח הסליק
המקור, גדס"ר גבעתי

ה'מעוז הקסבאי' עשוי לאפשר למתגונן אורך נשימה, ועל כן כמעט תמיד יימצאו בארות או בורות מים בחצרות המשותפות, וכן דירי כבשים ומחסני מזון בקומות הקרקע. כדי שהחצר המוגנת לא תהפוך ליחרב פיפיות' (בכך שהיא כולאת את המחבל החוסה בתחומה) נעזרים המחבלים בסליקים ובתעלות תת־קרקעיות למילוט, להישרדות ולמחבוא אם הצבא צר על המקום, פורץ פנימה או מבקש להרוס את בית החצר.

בפרק הנוכחי, ביקשנו לחדד את הפרויקט עם מאפייניו של לב השטח העירוני המזרח־תיכוני והמענה המבצעי הראוי לאתגריו, תחת ההנחה שהכרה אינטימית של שטח ותרבות הם תנאי הכרחי לידיעת האויב. בהמשך, נערוך השוואה כללית בין המרקם העירוני הקסבאי, למרקם העירוני של מחנות הפליטים, ולבסוף נבקש לעמוד על ההיבטים המבצעיים של סוגי הבתים בעיר העתיקה.

ההבחנה בין המרקם העירוני הקסבאי למרקם העירוני של מחנות הפליטים

מחנות הפליטים בשכם: רקע, בנייה והתפתחות

בעיר שכם ארבעה מחנות פליטים המאוכלסים ב-40 אלף פלסטינים, המהווים 23% מסך כול תושבי העיר.

המחנות מיושבים על-ידי פליטי לוד ורמלה שברחו בעקבות קרבות 'עשרת הימים' ביולי 1948 והתיישבו סמוך לעיר בעקבות פעולות הלגיון הירדני לעצירת זרם הפליטים שנהר לגדה המזרחית⁵² (על ציר הרוחב המרכזי מהשפלה אל עבר הירדן). בגלל ריכוז הפליטים הגדול בסמוך לשכם, הפקיעה ממשלת ירדן קרקעות מישוריות של הכפרים בלאטה ועספר והחלה להקים עליהן מחנות אוהלים. ב-1950 החלה לפעול בשטח סוכנות הסעד והתעסוקה לפליטי פלסטין (ססו"ת - UNRWA) בעקבות החלטה IV-302 של העצרת הכללית של האו"ם.

מחנה הפליטים בלאטה הוא הראשון והגדול שבמחנות הפליטים בגדה המערבית. המחנה הוקם על-ידי ססו"ת ב-1950, על שטח שגודלו 252 דונם והוא מונה כיום כ-20 אלף תושבים.⁵³

מחנה הפליטים עספר (הישן) הוקם אף הוא על-ידי ססו"ת באותה שנה, על שטח שגודלו 209 דונם, ובשנת 1964 נוספה לו שכונה מזרחית - עספר (החדש) בשטח של כ-90 דונם נוספים. מספר התושבים בשני המחנות עומד על 13 אלף נפש.

מחנה הפליטים עין בית אלמאא', או כפי שכונה בתחילת דרכו - 'מחנה מספר 1' (מכיוון שהיה המחנה הראשון בגדה המערבית שהוקם על-ידי הפליטים עצמם ללא תמיכת ססו"ת), הוקם ב-1950, על-ידי ריכוז של פליטים שקבלתם למחנות בלאטה ועספר נדחתה, על שטח שגודלו 45 דונם והוא מונה כיום כ-7,000 אלפים תושבים. הפליטים פשוט 'התיישבו' סמוך למרכז העיר שכם, על המדרון התלול של הר עיבל, במקום שנבע ממנו מעין בית אלמאא'. במחנות הפליטים 'המוסדרים', בלאטה ועספר, נקבע מבנה מלבני מתוכנן כשתי-וערב ואילו ב'מחנה מספר 1', כתוצאה מהיותו בלתי מוסדר, נקבעו הדברים 'מלמטה'. חסרונם של תכנון מרכזי במחנה זה, מסביר את היותו צפוף יותר ובלתי מאורגן, את ישיבתו על צלע הר ולא בעמק השטוח ואת העדרן של 'סמטאות כבישי' למעבר כלי רכב, בדומה לסמטאות המרכזיות החוצות את המחנות המוסדרים.

⁵² יואב גלבר, 'קוממיות ונכבה - ישראל, הפלסטינים ומדינות ערב, 1948, הוצאת דביר, עמ' 250.

⁵³ נתוני המנהל המפורטים בפרק זה מבוססים על מת"ק שכם, רס"ן שאדי אלקרא, 'מחנות הפליטים בגזרת שכם' (אוקטובר 2007).

בניית המחנות המוסדרים, בלאטה ועספר בצפיפות ובדחק, היא תוצאה של מדיניות תכנונית שביקשה לאכלס מקסימום פליטים על שטח מינימאלי וקבוע שהוכר על-ידי ממשלת ירדן. את השנים הראשונות עשו הפליטים באוהלים שהוקמו בטורים ישרים ובמרחקים שווים אחד מן השני⁵⁴ על פני מגרשים בגודל שבין 50-100 מ"ר, שהוקצו לכל משפחה על-פי מספר הנפשות בה. בשנת 1954 החלו הפליטים לעבור בהדרגה לדוור במבני קבע, אחרי שהפנימו כי לא יחזרו בעתיד הקרוב למקומותיהם הקודמים.⁵⁵

כמו בעיר העתיקה, ובהתאם לנומיות החברתיות המאפיינות חברה אסלאמית מסורתית, ביקשו הפליטים לשמור באדיקות על פרטיות המשפחה. על כן, כבר בימים הראשונים, סגרה כל משפחה את המגרש שהוקצה לה בגדר שהוקמה מ'קשה' - חומר גלם לבנייה שנעשה מאבן גיר שהובאה מהבקעה ועורבבה עם קש.

ה'אודות' (اوضة - בערבית מדוברת חֶדֶר) - יחידות הדוור הסטנדרטיות של ססו"ת,⁵⁶ שהחליפו את האוהלים, חולקו על פי המֶדָד של יחידת דוור אחת לכל משפחה בת ארבע נפשות. בכל יחידת דוור נבנו שני חדרים בגודל של 9 מ"ר לחדר. קירותיה של יחידת הדוור - ה'אודה', היו עשויים לוחות בטון דקים והתקרה פח או בטון. הצבתן של ה'אודות' על החלקות המשפחתיות הטוריות, יצרה רצף של מבנים שהמרווחים בינם מולאו בגדרות 'קשה', ומאוחר יותר בלבנים חלולות. המחיצות המחברות בין המגרשים יצרו חזית אחידה ורצופה אל מול סמטאות ארוכות, צרות וישירות.

מדיניות ססו"ת למניעת הרחבת המחנות והגבלתם - מבלי לתת מענה לגידול הטבעי של האוכלוסייה - החמירה את בעיית הצפיפות, והובילה להרחבת המגמה של ההתפשטות העצמאית הבלתי מפקחת של יחידות הבנייה וניצול כל שטח פנוי, הן לגובה והן לרוחב. תוספות הבנייה שיהודבקו על יחידות הדוור הבסיסיות, עשויות מחומרים דקים וקלים כגון 'קשה', עץ, פח ולבנים חלולות.

⁵⁴ מאיר זמיר, "מחנות הפליטים בירדן וביהודה ושומרון כצורה יישובית", **יהודה ושומרון - פרקים בגיאוגרפיה יישובית**, עמ' 350-363.

⁵⁵ ססו"ת הקפידה להדגיש כי המבנים הם ארעיים בלבד וכי לא תפגע הזכות של הפליטים לפיצויים ולשיבה למקורותיהם. על כן פונו המבנים "מחסות" ולא "בתים", מאיר זמיר, **שם** בעמ' 353.

⁵⁶ מתרגמת המאמר מכנה את 'האודה' אחרת וכותב "ווידה". 'אודה' (اوضة) פירושה "חֶדֶר" כלומר, "החדר של המשפחה". ראה סליון בול, "אי משמעת והתקוממות בארכיטקטורה: על אודות כמה תופעות של האי - סדר ואי - צורה בארכיטקטורה ובמזרח התיכון". מתוך פתב העת "ירסלינג", חורף 1988 (תרגום מצרפתית: יעל ברגשטיין).

מחנה אוהלים בבלאטה בשנת 1952
המקור, מת"ק שכם

יחידות הדיור הסטנדרטיות, ה'אודות' (اوضه), בבלאטה בשנת 1954
המקור, מת"ק שכם

מחנות הפליטים והקסבה: הבדלי התכנית ומשמעויותיהם המבצעיות

מִרְבּ הפעילות הפח"עית הפלסטינית, המוכוונת כלפי תושבי מדינת ישראל משטחה של שכם, מקורה בעיר העתיקה ובמחנות הפליטים. במחנות הפליטים מרוכזת אוכלוסייה מרירה וענייה אשר ממוקמת בתחתית המעמד החברתי-כלכלי של תושבי שכם - אוכלוסייה המקפידה על אינדוקטרינציה של 'תְּלִישוֹת', הסתה ושימור ערך 'השיבה' והפליטות!

העיר העתיקה מיושבת גם היא על-ידי אוכלוסייה ענייה - אוכלוסייה שתפסה את מקומה של האוכלוסייה הוותיקה והמבוססת, שהעדיפה לעבור לבתים חדשים, עם 'היציאה מהחומות' בתחילת המאה ה-20. תהליך הנטישה של העיר העתיקה התגבר בשנים האחרונות כתוצאה מהשימוש שעושים ארגוני הטרור במבון הקסבאי למילוט וכאכסניה למעבדות נפץ, וכתוצאה מתפיסת ארגוני הביטחון הישראליים את המרחב הזה כזירת הלחימה העיקרית בשכם. הדמיון שבין מחנות הפליטים ובין העיר העתיקה הוא רב, בעיקר בכל הקשור לצפיפות הבנייה והישענות תשתיות הטרור על האוכלוסייה האזרחית הדחוסה לצורכי היטמעות, מקלט והתראה. השונות שבין המרחבים מתבטאת בעיקר בהיבטים של גודל השטח (אורך ורוחב), עומקו, גובהו, ארעיותו, סוגי המבנים ושיטות הבנייה - ויש להבדלי התכנית הללו מספר אבחנות מבצעיות חשובות.

גודלו, עומקו ורוחבו של השטח:

ארבעת מחנות הפליטים בעיר שכם קטנים בסך גודלם הפיזי ובכמות האוכלוסייה המאכלסת אותם (גם אם נחבר את הקמ"ר והאוכלוסייה לכדי סכום אחד) בהשוואה לעיר העתיקה. מעבר לכך, השכבה הבנויה על פני הקרקע במחנות היא חדשה, בת לא יותר מ-60 שנה, ועל כן 'מרכיב המבון' במחנות הפליטים הוא אופקי בלבד. העיר העתיקה, לעומת זאת, היא "כריך רב שכבת" של תקופות ורבדים על קרקע הררית מדורגת. על כל אלה צריך להוסיף גם את עניין המיקום של תא השטח העתיק ביחס למרחב הכולל של העיר: בעוד שמחנות הפליטים ממוקמים בקצוות העיר כפריפריה - הרי שהעיר העתיקה היא הגרעין האורבני והלב הבנוי שממנו הלכו והתפתחו כל שאר השכונות. לכן, קשה יותר להפתיע את תשתיות המחבלים בקסבה שכן ציר התנועה אל היעד ארוך יותר בהשוואה לדרך הקצרה שצריך לעשות משטחי הכינוס ועד למחנות שבפריפריה. זמן ההתראה הארוך, שמתקבל עם התקדמות כוחות הצבא אל עבר העיר העתיקה, מאפשר לפעילי הטרור זמן בריחה והתארגנות למציאת מקומות מחבוא ונתיבי מילוט תת-קרקעיים. ולבסוף, את מחנות הפליטים קל יותר לכתר

מאשר את העיר העתיקה, ועל כן המבצעים בעיר העתיקה צריכים להיות ממוקדים יותר ולחילופין עתירי כוחות וממושכים!

איום הירי והצליפה בסמטאות:

כאשר מדובר בסמטאות קסבאיות או נתקלים במבנה עממי שהתפתח ללא תכנון מראש, אלא כתוצאה מצורכי היום-יום שהוכתבו בעיקר על-ידי המבנה החברתי, הדרישה לשמור על צנעת הפרט והגנה מפני פולשים זרים. על כן, הסמטאות מתעקלות, נשברות וזוויותיהן משתנות - עובדה היוצרת תחושה של מסתורין והפתעה אצל הפולש הזר הנע והמתקדם במרקם הדחוק והצפוף. לעומת זאת, במחנות הפליטים, ההיגיון התכנוני, שהוכתב על-ידי ססו"ת, כלל יחידות מגורים שהונחו ברובריקות ישירות ויצרו סמטאות ארוכות שניבנו בצורה ישרה ולא מפותלת. תוך שנים אחדות נוצרה חומה אחידה של מבנים לאורך הסמטאות, לאחר שיחידות הדיר המפוריות חוברו זו לזו בתוספות שונות.

פריצה לבית מחבלים במחנה בלאטה
המקור, אתר האינטרנט של המחנה,
balatacamp.net.htm

התמונה צולמה על-ידי צלם פלסטיני מעמדה שולטת בתצפית על תנועת הכוח בסמטה, והיא ממחישה היטב את איום הירי הטובלני כלפי הכוחות הנעים והממוקמים בסמטאות.

מחסה ועמדת ירי במחנה הפליטים עין בית אלמאא'
צילום: מח"ט שומרון

עמדת אש ממוגנת במרפזה של סמטה ארוכה וישרה. המחסות העשויים חביות בטון, מופנים כלפי הפתח הצר והנשלט של הסמטה.

האבחנה המבצעית, בהקשר זה, מבקשת להדגיש כי **בעיר העתיקה** זוכה המגן ליתרון בטווחים הקצרים, עת נחשף הזר התוקף לתא שטח חדש ומפתיע עם מעבר של כל 'זיג' ופינה (אבל יכול לנצל טוב יותר את הפינות כמחסות וכעמדות אש). **במחנות הפליטים**, לעומת זאת, התוואי הישר והרצוף של הסמטאות חושף את

התוקף, ביתר שאת, לאיום הירי והצליפה בטווח הבינוני והארוך, ולכן צריך לדעת להתייחס לסמטאות הארוכות בחשדנות רבה, במקביל לאיומי הירי בטווח הקצר. מיעוטם של 'חללים מאובטחים' השקועים לאורך החומות הארוכות, מחייב אותנו להשתמש תמיד בלוח מיגון כב'מחסה נייד', המתקדם עם חוד הלוחמים בסמטה. יתרה מזו, איום הירי הפריפריאלי במחנה, עלול להיות חמור וגדול מהאיום הצפוי מהיעד עצמו, ולכן מומלץ, במקרים מסוימים, לצמצם את זמן שהיית הכוח בסמטאות ולהעדיף את הפריצה המהירה אל תוך בתי המחבלים - גם כדי לאבטח את הכוח מאיומי החוץ וגם כדי להפגיע את המחבל ולמנוע ממנו את אפשרות הבריחה.

סוגי הבתים והרכב הקירות:

בתי התושבים במחנות הפליטים נשענים, כאמור, על ה'אודה' (أوضة) הסטנדרטית של ססו'ית, שהלכה והתרחבה עם השנים לאורכו ולרוחבו של המגרש המשפחתי. קירות הבתים עשויים מחומרים קלים וזולים כמו לבנים מקומיות, לוחות בטון דקים (צמנטבורד) ואסבסט - חומרי גלם שאפשרו התרחבות מהירה גם כלפי מעלה, ואשר מדגישים את הארעיות של המחנה. הבנייה במחנות הפליטים היא הומוגנית ואין מקום לסיווג של טיפוסים שונים של מבנים.

לעומת זאת, בעיר העתיקה, קיים מגוון רחב של טיפוסים מבנים (בעלי משמעויות מבצעיות שונות) הממוינים על פי תכונותיהם ותיאורם היחסי (טיפולוגיה). הקירות העבים והמוצקים של הבתים בקסבה, בנויים על פי שיטה עתיקת יומין⁵⁷ ששילבה מלט עשוי שברי אבנים (אבני דָּבֶשׁ) וחרס שנדחס בין שני קירות שניבנו מאבן מעובדת (אבני גִּזְיִת) - ואלו יצרו יחדיו קיר בעובי של 60 עד 100 ס"מ.

לכן, החציבה וההתקדמות דרך קירות הבתים בקסבה, היא קשה ואיטית לאין שיעור בהשוואה להתקדמות דרך קירות הבתים במחנות הפליטים. כששתמשים בחומר נפץ לפריצת קירות, חשוב לדעת שפינות הבתים העתיקים עבות יותר מהפאות, מכיוון שאבני הפינה משמשות כאבני תמך ומשִׁעָן לנשיאת משקל התקרה. לחילופין, צריך להדגיש שכמות חומר הנפץ קטנה מאוד מספיקה לצורך פעירת חורים בקירות הבתים הדקים במחנות הפליטים וחריגה במינון עלולה להוביל לפגיעה בכוח המבצע עצמו ובחפים מפשע.

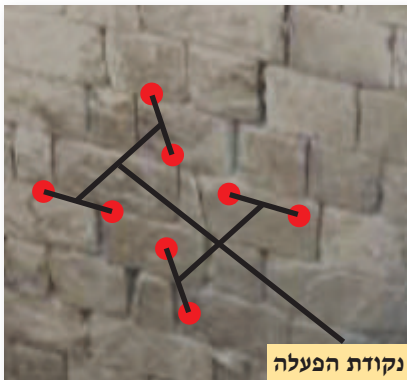
פרט לאבחנה בהקשר של החציבה וההתקדמות דרך קירות הבתים, צריך להוסיף שני הבדלים המשפיעים על התכנון והביצוע של מבצעים בקסבה לעומת

⁵⁷ ויטרוביוס, על אודות האדריכלות, הוצאת דביר בעמ' 57 וכן בעמ' 270-275. ראה גם אצל דוד קרויאנקר בעמ' 261.

מחנה הפליטים: ניתוח חלקי הפנים של המבנים במחנה הפליטים אפשרי וזמין בנקל באמצעות "קילוף" הנעשה על-ידי חקר תצלומי אוויר עד עשרות שנים לאחר. בעיר העתיקה הניתוח הזה אינו אפשרי, פרט לתוספות בנייה חדשות. ועוד: ריבוי הפחונים במחנה הפליטים, מקל מאוד על ההתגנבות בלילות חורפיים בחסות רעש נקישת הגשם. בעיר העתיקה, לעומת זאת, ההתגנבות קשה יותר.

חיתוך של קיר מבנה בעיר העתיקה שעשוי ממלט של שברי אבנים דחוסים בין שני קירות אבן המקור, הנדסה חטמ"ר שומרון

נקודות הפעלה

שמונה חורים קדוחים הממולאים בחומר נפץ פלסטי במשקל כולל של קילוגרם אחד

נקודות הפעלה

ארבע לבנות חבלה במשקל חומר נפץ כולל של שני קילוגרם

סוף דָּבָר, גם מחנות הפליטים וגם העיר העתיקה הם מרחבים אורבניים קיצוניים בצפיפותם, אך בעוד שהבנייה במחנות הפליטים היא בנייה שאֲרָעִיות ומצוקה הם מקורותיה, הרי שהבנייה הקסבאית בעיר העתיקה היא התבצרותית ביסודה! בפרק הבא ננסה לעמוד על סוגי המבנים בעיר העתיקה ומרכיביהם המבצעיים.

המרכיבים המבצעיים של הבנייה הקסבאית בעיר העתיקה של שכם

'ביתי מצודתי' - بيتي قلعتي

בפרק הנוכחי ננסה לעמוד על טיפוס המבנים הקסבאיים בעיר עתיקה מזרח-תיכונית בכלל, ובקסבה של שכם בפרט, תוך הדגשת המשמעויות המבצעיות הרלוונטיות של הבנייה העתיקה והמסורתית על הלחימה העכשווית.

בית חצר - 'חוש' (حوش)

בית חצר ערבי הוא הטיפוס השכיח ביותר מקרב סוגי המבנים במזרח-התיכון ובעיר העתיקה של שכם. בית חצר בנוי מאוסף של חדרי מגורים הצמודים אחד אל השני בצורה מלבנית סביב חצר משותפת אחת כדי להעניק לבני המשפחה תחושה של בטחון ופרטיות.

בית חצר משולב בדרך כלל במסגרת מקבץ של בתי חצר שצורתו כגוש מבנים של 'חושים'.

גוש ה'חושים' אפשר בעבר לחמולה הגדולה, להתכנס כלפי פנים, ולהגן על עצמה מפני אויב חיצוני שהגיע מרובעים אחרים בעיר העתיקה, או מחוצה לה.

בקירות הקומה התחתונה אשר גובלים עם הסמטאות אין חלונות ואת פתח היציאה הצר שמחבר את החצר הפרטית לסמטה המקומית אפשר לחסום בקלות בשעת צרה. בקומות העליונות חלונות קטנים וצרים הפונים החוצה, לכיוון הסמטאות (מעל גובה אדם), ואילו כלפי פנים החצר, חלונות גדולים יותר כדי לאפשר אוורור ותאורה.

ברוב בתי החצר קיימים בארות או בורות מים בעומק של עד שבעה מטרים מכיוון שהשלטונות העות'מאנים התנו את בניית הבתים בחפירת הבורות.⁵⁸ סוג נוסף של חצרות, הקיימות בסמוך לשווקים ומרחבי המסחר, הן חצרות ציבוריות פתוחות שבנויות כמלבן או כמשולש חסר צלע. החצרות הפרטיות מלבניות וסגורות והן בדרך כלל מקושרות לרצף של חצרות חמולתיות אחרות, שמשמשות יחדיו כשכונה אחת בעלת מאפיינים משותפים.

⁵⁸ דוד קרויאנקר, **אדריכלות בירושלים, הבנייה בעיר העתיקה**, הוצאת כתר בע"מ, עמ' 110, 260.

המשמעויות המבצעיות

קומת החצר אינה מאוכלסת ועל כן יש לחפש את המחבלים בקומות העליונות:
מכיוון שבקומת המפלס התחתון אין חלונות שפונים אל הסמטה והיא נעדרת תאורת שמש ואוורור, המגורים בה אינם נעימים לאדם. הקומות התחתונות מנוצלות בדרך כלל למגורי צאן או כחדרים לאחסנה. על כן, כשחודרים אל תוך חצר או כששולטים על פנימיותה מגג, צריך לחפש את האויב בעיקר בקומות העליונות.

הכניסה לחצר מתעקלת ונשלטת, ולכן צריך להיכנס לדירות דרך הקירות, החלונות או הגגות החיצוניים:

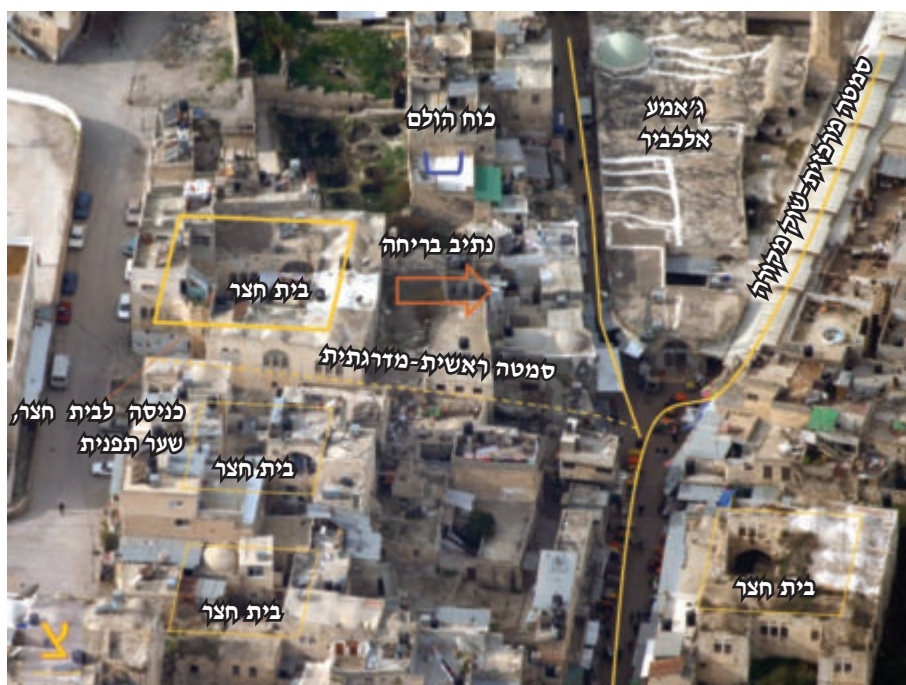
הכניסה אל תוך החצר המשותפת של ה'חוש' היא צרה, "מזוגזגת" ונשלטת באש. הפתח אל פנים החצר חסום בדרך כלל על-ידי דלת כבדה, שמובילה אל תוך מסדרון מקורה הנשבר בחדות כ'שער תפנית'. גם 'מסדרון התפנית' וגם החצר נשלטים באש ומהווים שטח השמדה. לכן, מומלץ לפרוץ אל בית חצר דרך קירותיו החיצוניים, באמצעות חציבה או חומר נפץ, ולהתקדם בתוכו דרך הדירות תוך שליטה באש על החצר המשותפת והדירות ממול. לחילופין, מומלץ לחדור למבנה המוגן דרך הגג באופן אנכי.

בית חצר, המשמש לאויב הנאחז בו כביצרון, עלול להפוך למלכודת ולחרב פיפיות, מכיוון שכפי שקשה להיכנס לתוכו, כך גם קשה היציאה, כאמרת הפתגם העממי -
من حفر مغواة وقع فيها - "בְּרִשֶׁת טָמֵן נִלְכְּדָה רִגְלוֹ".

המעבר בין הקומות מתבצע דרך גרם מדרגות חיצוני הפונה אל פנים החצר:

המעבר בין מפלס החצר לקומות העליוניות מתבצע, בדרך כלל, באמצעות גרם מדרגות חיצוני הפונה אל פנים החצר. על-כן, בעת השתלטות על ה'חוש', נכון יהיה למקם חיפוי כלפי גרם המדרגות הזה כדי למנוע מהאויב לברוח דרכו או להעתיק את מקומו ממפלס למפלס.

שימוש כוחותינו בגרם המדרגות החיצוני, שווה ערך לשהייה בחצר הנשלטת עצמה, ולכן הוא מחייב אבטחה באמצעות הצבת חיפויים השולטים על הפתחים הפנימיים בקומות העליוניות או באמצעות תפיסתם.

בית המחבל (בית חצר) בשכונת קיסריה
המקור, מודיעין חטמ"ר שומרון

בתי חצר (יחוישים) בשכונת קיסריה: במהלך מבצע לכידת מחבל בכיר שהסתתר ביחוישי המערבי, נהרג האחרון לאחר שניסה להימלט דרך חלונות הפאה הצפונית. כוח דובדבן ירה עליו אש מדויקת מהבית בניצב, בית שנתפס על ידי הלוחמים בחשאי, כדי לשלוט על נתיב הבריחה מהיחוישי כלפי עומק הקסבה.

המעבר בתוך הקומה בין דירה לדירה יכול להתבצע גם דרך פתחים פנימיים ועל כן יש לשלוט באש על כל פתחי הדירות במפלס המדובר:

המעבר האופקי בתוך הקומה, בין חדר לחדר, מתבצע באמצעות מסדרון חיצוני המחבר בין הדירות לגרם המדרגות. עם זאת, כשמדובר במשפחה גדולה, יכול המעבר להתבצע גם דרך פתחים פנימיים המחברים בין הדירות המלבניות ללא מסדרון פנימי. המשמעות המידית היא שבעת השתלטות על חלקו הפנימי של היחוישי, אסור להתמקד רק בדירת המחבל הספציפית, אלא לכתר את הקומה כולה באמצעות יסגירה פנימית המופנית כלפי כל פתחי הדירות. מעבר לכך, בעת מעבר וטיהור חדרי היחוישי דרך קירותיו, צריך לשקול את הסיכוי שבשימוש בפתחים הפנימיים (כדי לחסוך זמן חציבה או פיצוץ של קירות עבים מאוד) אל מול הסיכון, מכיוון שהפתחים הפנימיים צרים וצפויים.

**אַטְרִיּוֹם (מעבר מקורה בחצר פנימית) וגרם מדרגות חיצוני בחצר פנימית ב'חוש'
הנמצא בסמוך לחורשת קריון**

צילום: מח"ט שומרון

אפשר להבחין במדרגות החיצוניות המחברות בין מפלס החצר התחתון למפלס הקומה העליון, בחלונות הגדולים הפונים אל פנים החצר, ובבאר המים במרכז (תצלום אוויר של המבנה בעמוד הבא).

בבית חצר עשויות לגור מספר משפחות שאינן בהכרח בנות חמולה אחת:

בעוד שבעבר הרחוק שימש ה'חוש' כמשכנה המוגן והפרטי של חמולה אחת, הרי היום הוא עשוי לתפקד כמשכן של משפחות רבות (כמעין 'בית משותף'). תהליך הסגרציה ההדרגתי (הבדלה בין סוגי אוכלוסייה) אשר במהלכו עזבה האוכלוסייה המבוססת של שכם את העיר העתיקה לטובת שכונות חדשות יותר, הביא לעיר העתיקה אוכלוסייה חדשה ממעמד סוציו-אקונומי נמוך יותר.

מכיוון שבעלי הבתים המקוריים השכירו את הדירות שבמתחמי החצר לכל המרבה במחיר, איבדו חלק ממתחמי החצר את תפקידם המסורתי והחצר המשותפת החלה לשרת מספר משפחות.

המשמעות המבצעית, היא מודיעינית בעיקרה, כלומר, 'חצר טוקאן' בשכונת קריון אינה מכילה בהכרח רק משפחות מחמולת טוקאן.

סוגי בתים במרחב חורשת קריון

המקור, מודיעין פקמ"ז

סוגי בתים: בית חצר (יחוש'), בית אמידים (יליוואן'), בית חרושת לסבון (ימצבנה'), בית גשר (אלעקד') ובנייה מודרנית. שים לב לחלוקה הפנימית של החדרים בקומה השנייה של בית החצר.

הבארות והבורות אשר שימשו בעבר לאגירת מים משמשים את המחבלים של היום כמסתור וכתביב למילוט: בארות המים, בורות האגירה של מי הגשמים, ובורות הספיגה הישנים של מי השופכין - משמשים את המחבלים הן לצרכי הסלקת אמל"ח והן לצורך הסתתרות אישית או כנתיב מילוט ובריחה.

מבנה היחוש' הרחב, העומד אל מול הסמטה הצרה, עשוי לספק למחבל הנאחז בו יתרון מקומי שמעכב את הצבא המנסה לפרוץ פנימה - זמן יקר שמנוצל להסתלקות דרך הבורות השונים, המתחברים לרשת של מעיינות ומחילות תת-קרקעיות.

פתח סליק, מתחת לכיור, בבית על גבול שכונת יסמינה עם שכונת ראס אל-עין המקור, גדוד אפעה

פתח הסליק, מתחת לכיור המטבח, הוביל למעבדת נפץ בתוך בור מים ישן (שים לב לשרידי הטיח על הקירות)
המקור, גדוד אפעה

בורות המים הישנים במרכזם של בתי חצר, אשר איבדו בחמישים השנה האחרונות את תפקידם המקורי כמאגרי מים, משמשים היום כמסתור ומחסה למחבלים, לציד ולאמצעי לחימה.

בית גשר ('אלעקד' - العقدة)

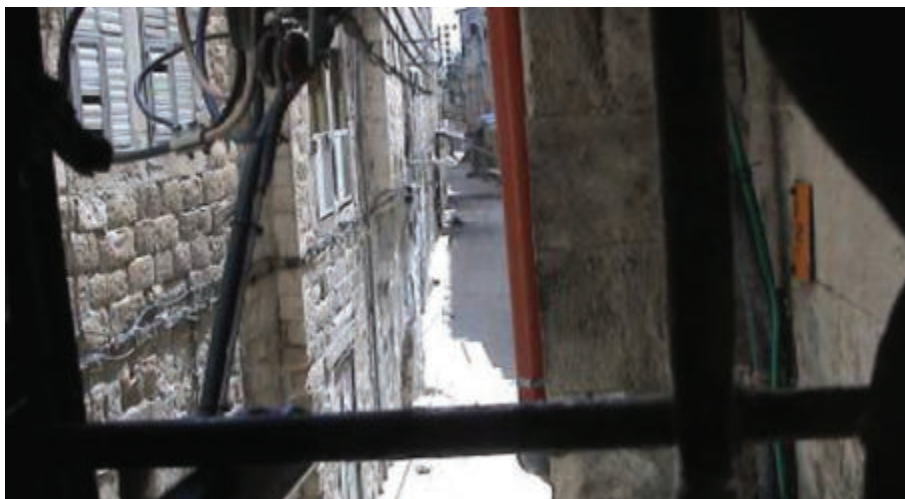
בית גשר, כשמו כן הוא. בנוי על 'קמרון חביתי' ('מנהר') מעל הסמטה, כדי לאפשר הרחבה של בתי המגורים ובכך להקל על הדוחק והמחסור בשטחים לבנייה. לרוב מדובר במבנה בעל חדר אחד, שיש לו שני פתחים מקבילים, כדי לאפשר מעבר בין הבתים משני צידי הסמטה, ושני חלונות מקבילים כדי לאפשר תצפית לשני כיוונייה של אותה סמטה.

המשמעויות המבצעיות:

שליטה בתצפית ובאש על הסמטה: בית גשר מאפשר שליטה בתצפית ובאש משתי חזיתות המבנה לשני כיוונייה והמשכה של אותה סמטה. בגלל תכונותיו, יכול המבנה השולט הזה לשמש הן את כוחותינו והן את האויב, ולכן יש להשתלט עליו לקראת תנועה בסמטה, כיאה לשטח מפתח.

מעבר בין שני צידיה הבנויים של אותה סמטה מבלי להיחשף בתוכה:

בית גשר מאפשר מעבר בין שתי החזיתות הבנויות השולטות על אותה סמטה מבלי להיחשף אליה. שתי הדלתות בבית גשר מאפשרות את החצייה מצד לצד, מכיוון שהן מחברות בין קבוצות חדרים השייכות לאותה חמולה.

תצפית על חלקו המערבי של רחוב השוק מתוך חלון ממלופי בבית גשר הפונה אל הסמטה המקור, חטיבת הצנחנים

פתח החלון של בית הגשר עשוי מסבכת עץ, תריס שלבים מודרני או סורגים ממלופים. הסורגים הממלופים, שמושחלים אחד בשני כשתי-וערב, עשויים לשמש כמשענת לקנה הרובה. שים לב למיעוט בפתחים בחלק התחתון של הסמטה לעומת הפתחים הרבים לאורכה, מעל גובה אדם.

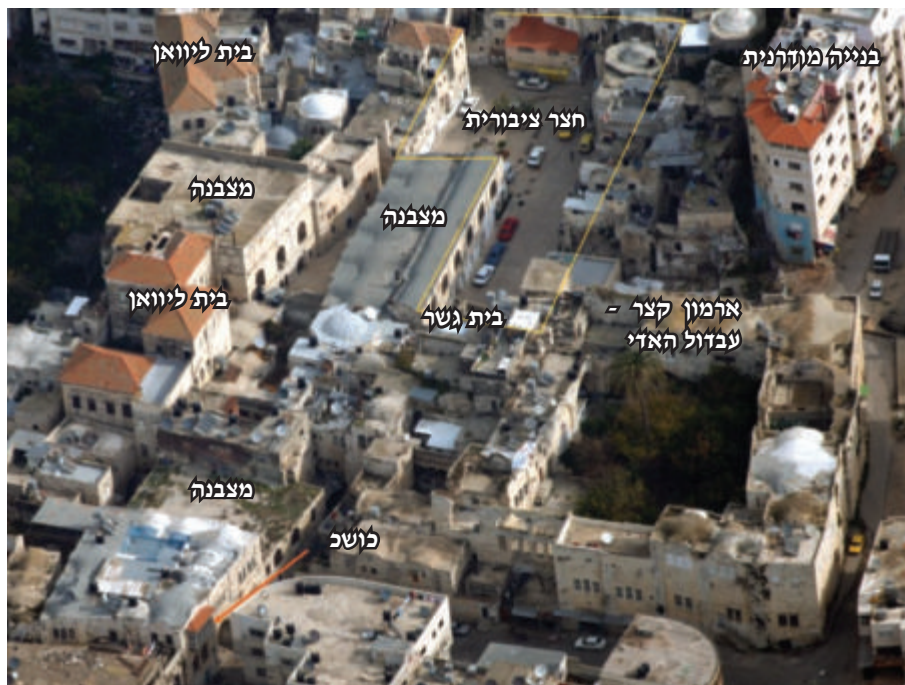
בית גשר, מעל קמרון צולב, בשער הפניסה לרחבת מסגד נאצר ('שער הרחבה')
צילום: מח"ט שומרון

הקמרון הנמוך עליו בנוי בית גשר אינו מאפשר מעבר כלי רכב גבוהים:

בסמטאות המרכזיות בעיר העתיקה, רחוב נאצר ורחוב השוק, בתי גשר רבים ומגוונים. חלק מבתי גשר אלו בנויים על קמרונות נמוכים שאינם מאפשרים מעבר רכב גבוה, ואנטנות קשר שאינן מקופלות עלולות להישבר. יתרה מכך, המחבלים נוהגים להציב מחסומים ומתרסים בפתח הקמרון, כדי להגביר את קשיי המעבר ובכך להרוויח זמן בריחה ולשלוט באש על הכוח המתעכב בחסימה.

בית גשר כנקודת ציון והתאפסות:

הבנייה הממלופית הטורית והרצופה, חושפת כלפי הכוח המנווט לאורכה, את מימד האורך והגובה בלבד, מבלי לאפשר לו להתאפס על-פי ממד הרוחב של המבנים. לכן, בתי גשר הבולטים מעל החזיתות הדו-ממדיות של הסמטאות הארוכות, עשויים לשמש כנקודות אימות והתייחסות בדרך אל היעד.

בית גשר בשכונת קריון השולט על 'חצר ציבורית' פתוחה (בסמוך ל'ארמון' עבדול האדי)

המקור, מודיעין חטמ"ר שומרון

במהלך מבצע "גירוי-תגובה" של גדוד חרוב בשכונת קריון, בוצעה פעולת הונאה שגרמה למבוקש בכיר לחשוף את עצמו ברחבת החצר הציבורית. המבוקש ושומר ראשו נהרגו מאש הכוח שהסתתר בבית גשר השולט על החצר הפנימית.

מרפסת פושפ (כשק)

מרפסת הכוֹשֵׁב היא אלמנט עות'מאני, עשוי עץ או אבן, שבולט מקו המבנה כלפי הסמטה שמתחתיו.⁵⁹ המרפסת התלויה על חזיתות המבנים נועדה להרחיב את שטח פנים הדירות בקומות הגבוהות, מבלי להפריע לתנועה בסמטה.

המשמעויות המבצעיות:

עמדת אש עליונה בזווית ורטיקאלית 180° לסמטה:

מרפסת הפּוֹשֵׁפּ יכולה לשמש כעמדת אש אנכית במקביל לסמטה. 'הזווית הפותחת' של המרפסת מאפשרת מראה חוץ של 180° והתגברות על קשיי הירי מפתחי החלונות שבחזיתות המקבילות לסמטה (קושי הנובע כתוצאה משטחים מתים וחשיפת היורה). מומלץ שלא להתמקם במרפסות פּוֹשֵׁפּ העשויות עץ, מכיוון שאחרי פתיחה ראשונה באש סביר להניח שהאויב ירכז את אש הנגד שלו כלפי אלמנט דומיננטי זה. לחילופין, ניתן לתכנן שִׁמְיָד בתום התקיפה באש, ייחלץ היורה למרחב מוגן סמוך בחדרים הפנימיים.

מבנה ארמון (קצר) ומרפסת כושפ
המקור, מודיעין חטמ"ר שומרון

⁵⁹ דוד קרויאנקר, **שם**, עמ' 220.

עמדת תצפית נסתרת מאחורי סבכת עץ ('משַׁרְבִּיה' - مشربيه):

חלק ניכר ממרפסות הפושֶׁכ משלבות חלונות הבנויים מסבכות עץ - אלמנט מוסלמי מסורתי, שתכליתו להחדיר אור לדירת המגורים ולאפשר לנשים לראות את הסמטה מבלי להיחשף אליה. חלונות ה'משַׁרְבִּיה' עשויים לספק מסתור ותצפית מצוינים, אך הגודל והחדירות שלהם מחייבים בהכרח הצבת לוחות מיגון או שקי חול בחלקם הפנימי, כדי לצמצם את השטח החשוף לאש, ולאפשר מחסה בשעת הצורך. חסרון אחר של מרפסת זו, טמון בדפנותיה הצרות: בדרך כלל לא ניתן למקם בחלון הצד יותר מלוחם אחד.

מרפסת פושֶׁכ וחלון 'משַׁרְבִּיה' בסמטת נאצר
צילום: מח"ט שומרון

בית 'ליוואן' (ليونان) - בית אמידים

בית האמידים הערבי - ה'ליוואן', הוא סוג מבנה 'חדש' בעיר העתיקה של שכם, שהחל להופיע בסוף המאה ה-19 בעקבות שיפור במצב הכלכלי, היווצרותה של אוכלוסייה עירונית מבוססת והשפעות אירופאיות.⁶⁰

ה'ליוואן' בנוי כגוש בודד אחד, ללא חצר משותפת, וחדריו הפנימיים מסודרים סביב מבואה המשמשת בחלקה התחתון כחדר התכנסויות ואורחים ('דיוואן' - ديوان).

בחזית הבית עשויה להיות מרפסת חשופה וארוכה ('ריוואק' - رواق), המקורה בגג רעפים.

'בית קפטן' הוא סוג משנה של מבנה 'ליוואן', הבנוי על שארית עתודות הקרקע בגבולות העיר או השכונה, ולכן מבנהו צר וארוך.⁶¹

המשמעויות המבצעיות:

מרפסות חשופות ומקבצי חלונות גדולים ללא מחסות:

המרפסות המקורות בחזיתות של בתי ה'ליוואן' בנויות בסגנון אירופאי מערבי ועל כן הן גדולות וחשופות לאש.

הגג המקרה את המרפסת, עשוי מחומרים קלים - רעפים ועץ, הנתמכים על-ידי עמודים דקים שאינם מאפשרים מחסה ומסתור מאחוריהם.

חומרי בנייה מערביים בעלי חדירות גבוהה:

חומרי הבנייה המערביים שהובאו מעבר לים לצורכי בניית בתי האמידים, הם חומרים קלים ודקים, ולכן בתי ה'ליוואן' אינם מאסיביים כמו הבנייה המסורתית המאפיינת את רוב בתי העיר העתיקה.

יסודות הקומה הראשונה עשויים להיות עבים, אבל הקומות שממעל חדירות יותר ומאפשרות מעבר מהיר יותר בין קירות.

גגות הרעפים אינם מאפשרים תנועה, אך מאפשרים הסתתרות ותצפית:

רוב בתי ה'ליוואן' בנויים מחללי עץ ורעפים היוצרים שיפועים שאינם מאפשרים

⁶⁰ בית ה'ליוואן' מכונה גם "בית חלל מרכזי" וכן "הבית הלבנוני" על שם מדינת לבנון, שם הוא הנפוץ ביותר במזרח-התיכון. ראה, פאינה מילשטיין ויעל פורמן - נעמן, "טיפולוגית בתי מגורים בעכו העתיקה", אתר רשות העתיקות (שימור המורשת הבנויה בישראל). ראה גם אצל קרויאנקר בע"מ 257, מצוטט מתוך שטרן שמעון, "ירושלים פעיר מזרחית" (ירושלים העיר העתיקה, בעריכת אלי שילר וגדעון ביגר) ע"מ 97-98.

⁶¹ פאינה מילשטיין, שם בסעיף 3.

תנועה מבצעית בטיחותית דרך גגות. לעומת זאת, בכל הקשור לשהייה, הסתתרות ותצפית - הרי שגגות הרעפים וחלליהם יכולים לשמש כאמצעי וְהִתְקָן בלתי רגיל לכוח מבצעי.

תצפית ואבטחה היקפית:

חלק גדול מבתי ה'ליוואן' (שבדרישה לבנייתם הודגשה איכות חיים) מאופיינים בארבעה כיווני אוויר, המאפשרים שליטה רב כיוונית לארבע רוחות שמיים. לתצפית ההיקפית משמעויות רבות של אבטחה, שליטה באש ומיצוי הזדמנויות מבצעיות.

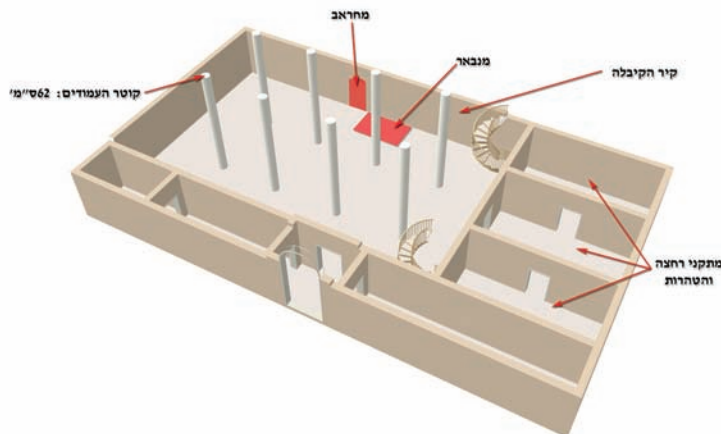
בית 'ליוואן'
המקור, מודיעין חטמ"ר שומרון

מסגדים וצריחים

בית התפילה המוסלמי (מסג'ד - مسجد - 'בית הסגידה לאל') הוא מקום המפגש הדתי והחברתי החשוב ביותר בעיר האסלאמית. מסגדים יכולים להיות **כיתתיים** - כמו מסגד 'חנבלי'⁶² ברחוב השוק, **שכונתיים** - כמו 'מסגד הנביאים' בשכונת חבלה, ו**עירוניים** - כמו 'המסגד הגדול' שנמצא במרכז הקסבה, כדי שכולם ישמעו את קריאותיו (פירוש שמו - הג'אמע, 'מקום ההתכנסות' הגדול). למסגד אין תקן תכנוני מחייב ודוגמתי, ולכן הוא יכול להיות **בתוך חצר** - כמו מסגד 'אלבק החלוד' בשכונת הקסבה, **במבנה ללא חצר** - כמו מסגד 'עג'אג' בשכונת עֶקְבָּה, לעמוד על **שרידיה של כנסייה ישנה** - כמו 'ג'אמע אלכביר' במרכז הקסבה, או לעמוד על **שרידיו של בית כנסת שומרוני** - כמו במקרה של מסגד 'חצירה' בשכונת יסמינה.

מסגד החנבלי בקסבה שכם
קומה ראשונה (קרקע)

מסגד חנבלי בשכונת הקסבה, קומה ראשונה (קרקע)

המקור, מודיעין פקמ"ז

'מחראב' (محراب)

גומחה בקיר ה'קיבלה' המסמלת את דלת המעבר לַמִּכָּה.

'מנבאר' (منبر)

במת הדרשה של ה'אימאם' (הדרשן והמנהיג הדתי באסלאם הסוני) אשר נמצאת מימין ל'מיחראב'.

מתקני רחצה והטהרות

מזרקות או ברזיות בחצר המסגד או בסמוך לכניסה במבנה לצרכי הטהרה הפולחנית.

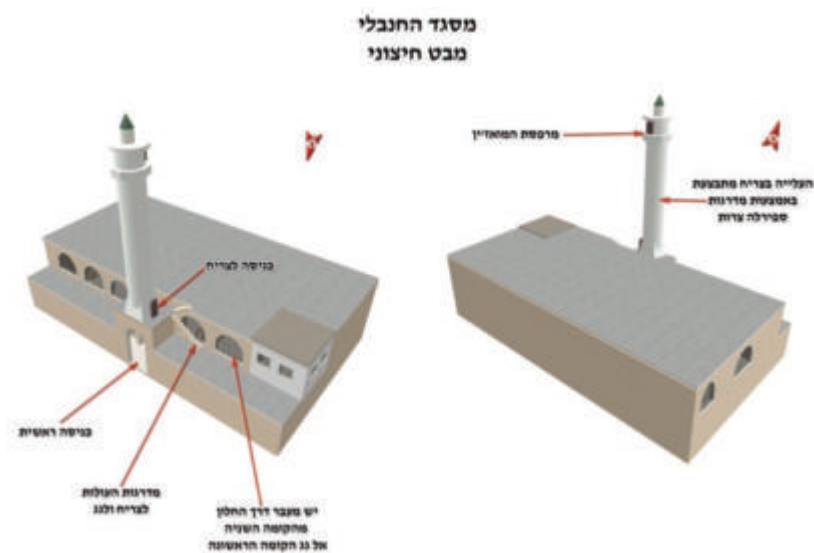
קיר ה'קיבלה' (قبلة)

הקיר המצביע על פיוונו של מבנה הפעבה בַּמִּכָּה, נמצא בדרך כלל, אל מול הכניסה.

⁶² חנבלי - על שם האסכולה האסלאמית הבלתי מתפשרת של בן חנבל.

מסגד חנבלי בשכונת הקסבה, קומה שנייה (קרקע +1)

מסגד חנבלי בשכונת הקסבה, מבט חיצוני מצפון ומדרום

'בית אלמסחף' (بيت المصحف)
במת עץ עליה מניחים את הקוראן.

אולם התפילה
חלל גדול ופתוח ללא ריהוט.

‘המחראב’ ו‘המנבאר’ במסגד חנבלי
צילום: מח"ט שומרון

המשמעויות המבצעיות:

מרפסת המואזין בקצה הצריח כעמדת מפתח:

גובהם הממוצע של צריחי המסגדים במזרח-התיכון מגיע לכ-30 מטר וקוטרם עד ארבעה מטרים. מרפסת המואזין רחבה דיה כדי להכיל צלף אויב או מקלען, על מנת לשלוט באש ובתצפית על המרחב הקרוב. כאשר מעקה המרפסת עשוי גדר ברזלים או אבן עם מרְנוּחים, יכול היורה להישען על פתח המגדלון שמעל המרפסת כמחסה. קצה הצריח 'רואה הכול' אבל, 'פולם גם רואים אותו', ולכן צריך להניח שהעמדה תיחשף אחרי מטח האש הראשון.

חשוב להדגיש: מפיוון שהדין הבינלאומי (אמנת האג 1954 להגנה על נכסי תרבות) אוסר על השימוש באתרי תפילה ונכסי תרבות כדי לסייע באופן פעיל ללחימה, יש להקפיד שלא לעשות שימוש בצריחים של המסגדים. סייג לחוק הבינלאומי (ולפקודת מטכ"ל 33.0133 המחילה את הדין הבינלאומי על חיילי צה"ל) קובע כי מותר לפגוע או להיפנס לאתרים המקודשים כאשר נשקפת מהם סכנה ישירה לפחותיננו, או בעקבות ניצול לרעה שהאויב עשה בהם.

צריח המסגד כאמצעי להתמצאות וציון גבולות גזרה:

התנועה והניווט בסמטאות העקלקלות ובקמרוןות החשוכים של העיר הדרושה היא תזזיתית, מהירה וקצרת רואי. צריח המסגד עשוי לשמש כאמצעי לאוריינטציה בשטח הבנוי, בדיוק כמו שהבולטות למרחוק של הרכסים הגבוהים (המכילים את השלוחות) באופק, מסייעת לחוש הכיוון בשטח הפתוח.

הפעילות במסגד כמקור למודיעין:

התכנסות ההמונים לתפילה משותפת ב'ג'אמע', תפילה הנחשבת לרצויה יותר מהתפילה במיעוט,⁶³ עשויה לשמש כעוגן למודיעין אנושי במעקב אחרי מבוקשים דתיים. חשיבותו של המסגד כמרכז דתי וחברתי להפצת ה'דעוה' (دعوة), עשויה לסייע אף היא לצורכי מודיעין תשתיתי. מבחינת מודיעין השדה, אפשר להבין תוך כדי מבצע, באמצעות הקשבה למלל ולטון הדיבור של המואזין, את הלך הרוח בשכונה: מה צופנת התנהגות ההמונים ומה היו תוצאות פעולותינו מבחינת נפגעים עד כה (BDA אסלאמי).

ההתנהגות המידתית והאסרטיביות המתחייבת נוכח היותו של המסגד מקום קדוש:

יחידה צבאית הפועלת בערים ערביות, צריכה להכיר את המסגדים, הכנסיות והאתרים ההיסטוריים ולהימנע מפניסה או פעולה במקומות הקדושים ללא הכרח או צורך מבצעי מדי.

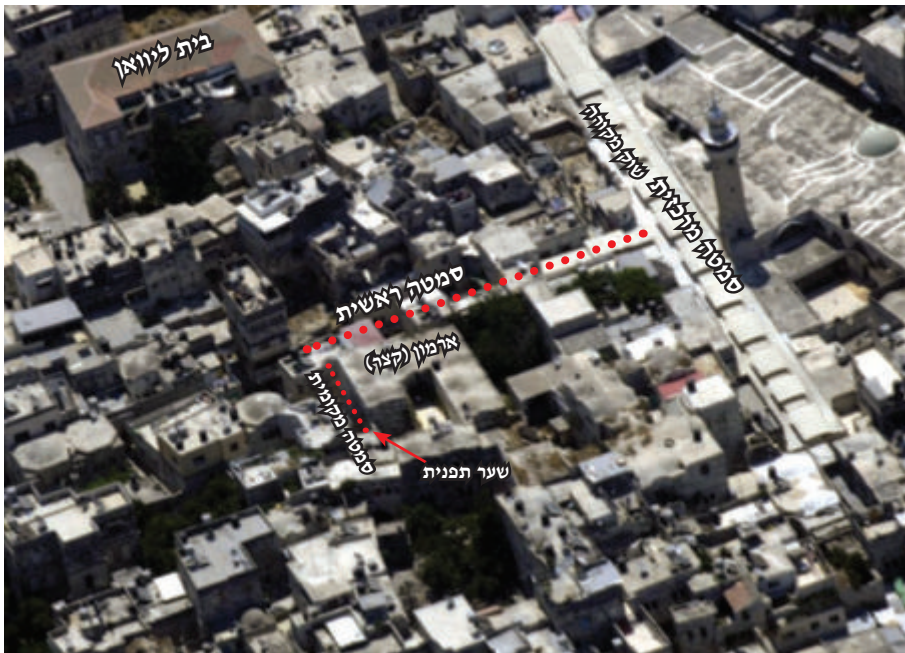
עם זאת, כשמדובר בארגוני טרור אסלאמיים שאינם בוחלים באמצעים ועושים לעיתים שימוש במסגדים כמקומות מסתור לפעילים ואמל"ח, צריך לפעול כנגדם בכל מקום, גם בקודש הקודשים (על פי ההיתר של אמנת האג בדבר אתרי תפילה ונכסי תרבות).

סריקת המסגדים תיעשה בכפוף לכללי התנהגות בסיסיים כמו הימנעות מגרימת נזק, מניעת הכנסתם של כלבים והתלוות לאימאם תוך כדי תיעוד התהליך, כדי לשמור על קדושת המקום.

⁶³ ראה הערה 38.

צורות מבנה נוספות: שוק, ארמון, מצבנה וח'אן

השוק (سوق) בנוי כמסדרון מקורה (ארקדה - اركده) והוא צר וארוך. מבנה ארמון (קצר - قصر) בנוי כגוש מלבני בדומה לבית חצר, אך הוא עשוי מקשה אחת והוא גבוה ומאסיבי יותר.

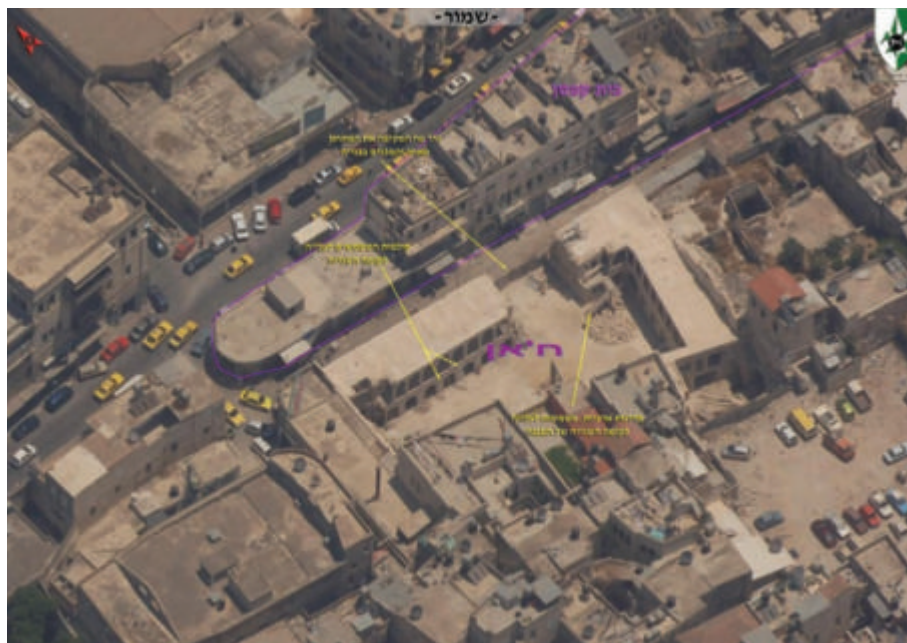
מבנה שוק (سوق) וארמון (קצר - قصر)
המקור, מודיעין חטמ"ר שומרון

מפעלי הסבון - המצבנות (مصابن), הם סוג מבנה שכיח בשל תעשיית ייצור הסבון הענפה שקיימת בשכם. מבנים אלו הינם מבנים רחבים וחלולים עם חלונות גדולים מאוד המופנים לסמטה ואשר תכליתם לאפשר את ייבוש הסבון.

הח'אן (خان) הוא מבנה אכסניה לעוברי אורח ושיירות. הח'אן בנוי סביב חצר מרכזית גדולה והוא בעל שתיים או שלוש קומות. הקומה התחתונה שימשה כאורווה לסוסים והקומות העליונות פחדרי השכרה. הח'אנים בשכם סמוכים לסמטאות המרכזיות ומשמשים מחסני השווקים.

מצבנה (مصنعه) בשכונת קריון
צילום: מח"ט שומרון

ח'אן' ווקלי (وڪلي) בשכונת אל ע'רב בסמוך לסמטת השוק
המקור, מודיעין חטמ"ר שומרון

המרחב התת-קרקעי

השכבות והרובדים של העיר העתיקה

העיר הרומאית אשר בעמק שכם, הוקמה בשנת 72 לספירה על-ידי הקיסר טיטוס אשר ביקש לקעקע כל שריד שומרוני או יהודי, ועל כן בנה עיר פְּגָנִית, כמיטב המסורת האדריכלית הרומאית.

טיטוס בחר במקומה החדש של העיר על מדרון הר גריזים, בשל המפנה הצפוני המוצל, בשל קלות החציבה ודרדור האבנים מהמחצבות הרומאיות כלפי מטה, ובעיקר בשל המעיינות הרבים המצויים על מורדותיו של הרכס. מציאת מקורות מים נובעים הייתה מאז ומעולם התנאי הבסיסי ביותר להקמת עיר חדשה בעולם העתיק. הר גריזים ('הר הברכה') ועמק שכם עמדו באופן מושלם בקריטריון הזה. מהתקופה הביזנטית ועד לימי הממלוכים, עברה העיר מיד ליד.⁶⁴ רעידות אדמה ומלחמות פגעו במבנים הרומאיים המקוריים, ברם, במקום להרוס את השכבה הרומאית הקדומה שישבה על סלע האם, מילאו הממלוכים את המבנים הישנים בחול והשתמשו בשכבה הרומאית כמִצָּע ומשטח יסוד לבנייתה של שכבה ממלוכית חדשה. העות'מאנים, שכבשו את הארץ מהממלוכים, שלטו בה עד ראשית המאה ה-20. האחרונים, בנו שכבת תכסית נוספת שאופיינה בצורות וסגנונות מסורתיים, אסלאמיים ומודרניים. התוצאה: "כריך רב שכבתי" המאופיין בבנייה מתחדשת על-גבי שכבות עתיקות וישנות - מבוך תכסיתי עמוק ומפותל - רצף של מאות שנים, תקופות ותרבויות.

קמרון רומאי עתיק ומשופץ בחול ב'חוש' א־תות: שימש בעבר כבסיס ויסוד תחתון לרובד הממלוכי, ומשמש כיום לצרכי מילוט והסתתרות המחבלים המקור, גדס"ר נח"ל

⁶⁴ ראה הערות 19-29: הפרק העוסק בהיסטוריה של העיר העתיקה בשכם.

מערכת המעיינות והתעלות התת-קרקעיות בעיר העתיקה

חקירה והתחקות אחרי מערכת המעיינות והמנהרות התת-קרקעיות בעיר שכם היא מלאכה קשה וסבוכה נוכח היעדרם של מקורות מידע ותיעוד מלאים וחתומים, וקושי רב בביצוע חקירה חופשית (אמפירית), של המעיינות והתעלות. כדי למפות ולשרטט על תצ"א את רשת התעלות התת-קרקעיות, הסתמכנו על מגוון רחב של מקורות ארכיאולוגיים גלויים ובראשם ספרו המרהיב של ד"ר יצחק מגן על שכם בתקופה הרומית.⁶⁵ את המידע השלמנו באמצעות סיור ובדיקת הפתחים במהלך הפעילות המבצעית השוטפת בעיר ובעזרת מקורות פלסטיניים גלויים (ראה בתצ"א המצורף).

חשוב להדגיש כי מערכת תעלות המים התת-קרקעית מהווה חלק קטן מסך כל המרחב התת-קרקעי שמתחת לעיר העתיקה, וכי הפוטנציאל הפח"עי של מערכת המים הוא בעיקר בהקשרי המעברים לאורכה ולרוחבה של העיר העתיקה. ארבעת המעיינות החשובים של שכם הם: עין דפנה; ראס אל-עין; עין אל-עסל; ועין קריון.

עין דפנה, הוא העיקרי במעיינות שכם העתיקה והמקור הנובע המרפזי של תעלת המים התת-קרקעית המוליכה את מי המעיין מערבה לכיוון העיר העתיקה, וצפון-מזרחה לכיוון תל בלאטה. פתח המעיין הראשי נמצא במקום שבו עמד בעבר בניין הממשל הישן. חלק גדול מבורות המים בעיר העתיקה משמשים כהסתעפויות ופתחים של תעלת מים מרפזית זו, הבנויה לאורכו של עמק שכם.

ראס אל-עין, הוא המעיין אשר על שמו קרויה השכונה 'ראס אל-עין', הממוקמת בוואדי מדרום-מערב לשכונת יסמינה. המעיין נמצא מצידו המערבי של הכביש הראשי העולה בוואדי לכיוון הכפר השומרוני החדש בהר גריזים, והוא מקורה בבניין השייך לעירייה, מכיוון שהנביעה משמשת כמקור מים מרפזי בשכם גם כיום. מן המבנה יורדת מנהרה רומית ארוכה הבנויה היטב, לכיוון עין אל-עסל שפתחו מדרום-מערב למסגד ח'צרה.

עין אל-עסל, משמש אף הוא כמפעל מים עירוני לשאיבת מים. ממקור נביעתו נמשכת מנהרה ארוכה באורך של כ-100 מטר, למטה כלפי העיר העתיקה, ועל פי יצחק מגן, היא המשכה של המנהרה שהזרימה את המים מהמעין העליון של ראס אל-עין לעבר ניאפוליס.

עין קריון, נמצא בתוך שכונת קריון בסמוך לחורשה ולגיאמץ אל-תינה. פתח המעיין מקורה במבנה.

⁶⁵ יצחק מגן, **פלאביה ניאפוליס, שכם בתקופה הרומית** (המנהל האזרחי ביהודה ושומרון, רשות העתיקות), ירושלים תשס"ה, בעיקר על בסיס הפרק העוסק במתאר ובממצא של ניאפוליס, עמ' 88-43.

מדרש פרקא וט"ז
מנחם חנוכה איסור מצוה

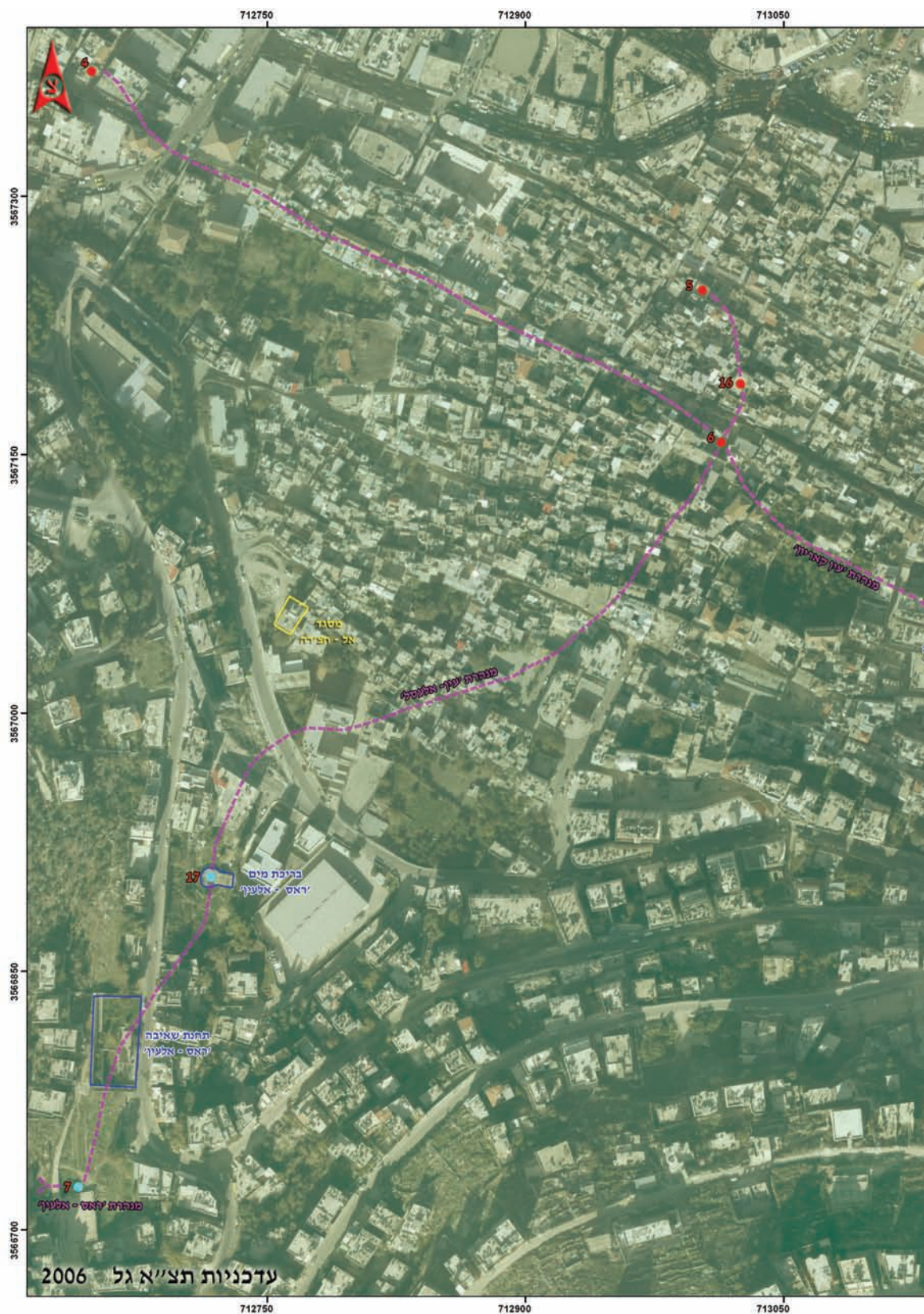

עזר מנהרות מרחבי - שכם רבתי
המקור מדור, שטח ומ"מ פקמ"ז

עזר מנהרות ממוקד - העיר העתיקה
המקור, מדור שטח ומ"מ פקמ"ז

המשמעויות המבצעיות של הלחימה במרחב התת-קרקעי בעיר העתיקה

השילוב בין לוחמת גרילה ומרחב תת-קרקעי:

השילוב בין לוחמת גרילה ומרחב תת-קרקעי אינו חדש ואינו מאפיין רק את שכס. במרחב התת-קרקעי עשו שימוש כבר בימי מרד בר פוכבא, דרך מלחמת העולם הראשונה והמלחמה בווייטנאם, ועד ללחימה הנוכחית בעזה, וזו העתידה להתרחש בשמורות האורבניות של דרום לבנון. התווך התת-קרקעי הנסתר מאפשר לכוח גרילה קטן להביא לידי ביטוי באופן מרבי את דוקטרינת הגרילה של מאו צה טונג, על-ידי התקפות מקומיות ומפתיעות שצצות ממעמקי האדמה וחומקות אליה בחזרה כִּידְמוּן, תוך הטעיית האויב, תמרונו ויצירת התחושה המזויפת פאילו מדובר בכוח גדול ורב יכולות.

המרחב התת-קרקעי של תעלות המים אינו מנוצל כמערכת מאורגנת, אלא כתא שטח בעל יתרון מקומי בלבד:

ארגוני הטרור המפוצלים והמופרדים של שכס, המאופיינים כיום בהתנהגות כנופיייתית החסרה ארגון ומטרה אחידה, אינם עושים שימוש ברשת המנהרות ומובילי המים התת-קרקעיים כמערכת מאורגנת להגנה והתקפה שיטתית. מכיוון שרשת התעלות נחסמה במקומות רבים על-ידי מפולות והתמוטטויות של אדמה וקירות, אין היא מאפשרת מעבר מלא מקצה לקצה. ולכן, ללא איחוד ומאמץ משותף של פתיחת חסימות והרשאת המעבר, לא ניתן לנצל את הפוטנציאל האדיר של מרחב זה לפעולות: התקפות, פיצולי כוחות והטעייה במלוא הינפח' של המרחב. עם זאת, ככל שמתחזקת המיומנות הקסבאית בלחימה נגד גרילה על פני השטח, וככל שאנו עושים שימוש רב יותר ביחידות קטנות ומיומנות, במגרשו הביתי ויהבטוח' של האויב, כך נאלץ האחרון לוותר על התכסית הקסבאית של השכבות העליונות, להתחפר ולעשות שימוש רב יותר בתא השטח העמוק והחשוך לצורכי מילוט והסתתרות - אך ברמה המקומית בלבד (אנו מציעים לעצמנו, לא לשכוח כי "לא לעולם חֶפְזָן").

החסימות השונות באמת המים המרכזית שבין עין דפנה (מסומן כפתח מספר 11) לביר אל-דולב (מסומן כפתח מספר 10) והחסימות שבאמת המים האנכית בין ראס אל-עין (מסומן כפתח מספר 7) לעין אל-עסל (מסומן כפתח מספר 17), ובהמשך מטה, כלפי מרכז העיר העתיקה - אינן מאפשרות, גם לפרוחותינו, לעשות שימוש מלא ורציף בתווך זה, אלא שימוש מקומי בלבד, לצרכי הטמנה ושהייה של כוחות.

המחילות התת-קרקעיות ברובד הרומאי התחתון והסבתן לצרכי גרילה עירונית:

לרובד העירוני-רומאי התחתון (שאינו מבוסס רק על מערכת המים התת-קרקעית) יש פוטנציאל גרילה רב יותר: באחד מהמבצעים, אשר התמקד במרחב התת-קרקעי בשכונת אל עירב, נמצאה תשתית של מחילות תת-קרקעיות ובונקר מבטון, אשר התבססו על הרובד הרומאי התחתון. המערכת התת-קרקעית כללה חיבורים לחשמל, הן לצורך תאורה פנימית והן לצורך הפעלת מצלמות ומטעני הגנה בפאתי הסמטאות של הרובד העליון. עוד נמצאו מספר פתחי כניסה לאורור ומילוט שהוסוו בתוך חדרים פנימיים בבתי חצר, ואשר תכליתם הייתה לאפשר תנועה תת-קרקעית והימלטות בעת מצור או חדירה של כוחותינו מאחד הפתחים.

למחילות היו מספר מפלסים ותקורות נמוכות שהקשו על התנועה. הן היו מפותלות וניתן היה לחסום אותן מבפנים כדי להרוויח זמן מילוט. על מנת להימנע מחנק של גז מדמיע או עשן, הצטיידו המחבלים בערכות אב"ך שהונחו כאמצעי חירום בעומק המחילות, מבעוד מועד. המחבלים הצליחו להימלט:

פתחו החיצוני של סליק מחבלים שמשמש גם ככניסה לרובד התת-קרקעי הרומאי ב'חוש' ספאדי. שים לב לתילים היורדים לעומק הבור לצורך הפעלה מרחוק של מצלמה ומטענים המקור, גדיסיר צנחנים

פעירת פתח אנכי לעיר התת-קרקעית התחתונה כדי להימנע מכניסה דרך הפתח ששימש את המחבלים, פתח שעלול להיות ממוטען המקור, גדס"ר צנחנים

חמ"ל תת-קרקעי ממנו מפעילים את המצלמות והמטענים בסמטאות המקור, גדס"ר צנחנים

מסתור מבוקשים ברובד הרומי התחתון ב'חוש' ספאדי
המקור, דו"צ שומרון

לחימה בתוך המרחב התת-קרקעי ולא רק בתופעה התת-קרקעית:

הדרך שבה מנצלים ארגוני הטרור בשכם את המרחב התת-קרקעי שונה מדרך הפעולה של ארגוני הטרור ברצועת עזה וארגון החיזבאללה בדרום לבנון; מפיון שפעילות צה"ל בחלק האורבני של רצועת עזה מוגבלת (נכון לחורף 2008), מנוצלת שם תשתית המנהרות לצורכי מעבר, הברחת אמל"ח, פיצוץ או חדירה לשם פיגוע. המחבלים לא צריכים לחיות ולשהות במרחב התת-קרקעי כדי לפעול או כדי למלט עצמם. בדרום לבנון, לעומת זאת, הגישה החיבלאית היא אופרטיבית למלחמה והיא מושפעת מהמודל הווייטקונגי: המחילות והמעברים התת-קרקעיים העמוקים והממוגנים משמשים כמערכת מבצעית קוהרנטית, הערוכה לשעת חירום באמצעות מיון מאסיבי נגד הפצצות, שרידות, התכוננות לשהייה ארוכה (אספקה ותחמושת) והמשך הקיום המבצעי על-ידי תכלית פעולה אסטרטגית ואוטונומית, מבלי להיזקק לפיקוד אחוד. רציונל ארגוני הטרור בשכם (נוכח חופש הפעולה של צה"ל באיו"ש) הוא שונה והוא, כאמור, מכוון להתחפרות, שהייה, הגנה והסתתרות, עד יעבור זעם. יוצא מכך כי בשכם, בכפוף לתנאים מסוימים של בטיחות וביטחון הכוח, צריך לדעת להילחם בעומק, לגובה ולרוחב כל המרחב הגיאוגרפי ולא להסתפק רק בפעולה

חיצונית אל מול התופעה התת-קרקעית. המחבלים של שכס עושים שימוש ברובדים העתיקים ובמערכת תעלות המים הרומאית לצורכי שהייה והסתתרות, לאורך זמן, ויש באמצעות תנאי הפעולה באיו"ש, לרדוף אותם גם מתחת לפני האדמה.

קשיי איתור הפתחים והמיפוי של המרחב התת-קרקעי:

הפתחים המוליכים אל תוך הרובד התת-קרקעי במרחב האורבני של העיר העתיקה משובצים בתוך הנוף העירוני הצפוף, ולרוב הם ממוקמים בתוך המבנים עצמם, מבלי שהצופה מבחוץ יכול להבחין בסימנים מעידים או נקודות ציון. זהו בדיוק יתרונה הגדול של "השמורה האורבנית" של החיזבאללה, המשתלבת בתוך התכסית הצפופה היום-יומית, ובכך מקשה הן על איסוף מודיעין והן על בידוד, הפצצה, או פעולה מבצעית אחרת שניתן היה לבצע בקלות גדולה יותר בתוך התווך התחתון של מחילות ומנהרות בשטח הפתוח. הפתחים והמחילות ברובד התת-קרקעי בעיר העתיקה של שכס לא נוצרו על-ידי המחבלים עצמם, והם לא מאורגנים כמערכת הגנה מודרנית, המאפשרת שהייה ארוכה והדדיות בין פוחות, כפי שמאורגנות השמורות האורבניות של החיזבאללה. עם זאת, ודווקא בשל ההיסטוריה הארוכה ורבת השנים של המחילות הללו (כמו גם רעידות אדמה, שינויים והתמוטטויות) המרחב התת-קרקעי בשכס מאופיין כמבדך טבעי - לא מאורגן ולא קוהרנטי אפילו למחבלים עצמם, ולכן אין יכולת לשרטטו ולמפותו באופן מלא.

קשיי ההתמצאות במרחב התת-קרקעי:

יכולת האוריינטציה שלנו ברובד הסגור, החשוך והתת-קרקעי, פחותה לאין שיעור מיכולת ההתמצאות בשטח הבנוי ברובד העליון. הסיבות לכך הן מגוונות וברורות. בין השאר: הקושי הגדול להפריד בין הרקע האורבני לעצמים אשר אנו נעים בקרבתם; חד-גוניות וכמות פרטים נמוכה. כלומר, אינפורמציה מעטה שמקשה על הבנת המרחב, גודלו ותיחומו. עוד צריך להוסיף לזה את מאפייני הדחיסות של המרחב התת-קרקעי ותחושתנו בו כבתוך מבדך, במיוחד בעת מעבר אנכי בין מפלסים סגורים. ולבסוף, אין לנו ברובד התת-קרקעי התחתון את היכולת להסתמך על מכשור ניווט לווייני, מכיוון שהקירוי העליון העבה מפריע לקליטת הלוויינים. אנו נאלצים להסתמך על החושים הטבעיים שלנו והם, כאמור, מוגבלים מאוד בתוך המרחב העמוק והסגור הזה. הפעולות המומלצות, כדי להימנע מ'יורטיגו תת-קרקעי' הן, ראש לכול, להאיר את המרחב הזה על-ידי ערכות תאורה ניידות או, לחילופין, באמצעות רימוני תאורה; שנית, לסמן את נתיב ההתקדמות על הקירות באמצעות צבע מותז (בדיוק כמו שילוט

צבעוני וממוספר בחניונים תת-קרקעיים רבי-מפלסים; ולבסוף, במקום שהדבר מתאפשר, לסמן את נתיב ההתקדמות על הרצפה באמצעות פס רציף, מכיוון ששיטה זו מתייחסת למעברים ולא לקירות ובכך מונעת טעויות בהגיענו לצומת שכבר הלכנו בה פעם אחת.

פריצת פתחים במרחב התת-קרקעי ב'חוש' א-תות
המקור, יחידת יהל"ם

מרחב תת-קרקעי אינו סליק ובשכם הוא אינו מוגבל בהכרח, לכדי רוחבה של מנהרה תת-קרקעית:

לסליק יש גבולות מוגדרים. למרחב התת-קרקעי - לא בהכרח!

סליק יכול להיות על-קרקעי ואילו המרחב התת-קרקעי, כשמו כן הוא.

הרובד הרומאי התת-קרקעי התחתון מרובה בשבירות וזיגים, הוא מדורג (ועל כן מגביל את יעילותם של רימונים מסוגים שונים או את יעילותו של ירי ישיר), הוא אינו מאפשר תנועה מהירה בשל תקרה נמוכה (התנועה בו אפשרית על גבי הברכיים או בזחילה בלבד), ויש בו דלתות סגירה פנימיות כדי להטעות את הרודף ולאפשר למחבל הנמלט להרוויח זמן בריחה יקר. פתחי האוורור של הרובד התת-קרקעי התחתון

מצויים בתוך בתים וכוכים מגובבים ועל כן עלול העשן שיוטל פנימה לפעפע ולהיספג מבלי לקלוח לאוויר הפתוח ולחשוף את התווך התת-קרקעי לצופה מבחוץ (דיפוזיה). עוד צריך להדגיש, כי המרחב התת-קרקעי התחתון של העיר העתיקה בשכם אינו מוגבל בהכרח לכדי רוחבה של מנהרה תת-קרקעית אחת, שכן הוא מצוי בתחתיתה ולאורכה ורוחבה של העיר העתיקה כולה!

אין להיכנס למרחב התת-קרקעי דרך הפתח ששימש את המחבלים, מחשש ל'משיכה', מלכודת ומטעון:

אין להיכנס למרחב התת-קרקעי דרך הפתח המקורי ששימש את המחבלים, מחשש למלכודות פתאים. הרובדים התחתונים של העיר העתיקה: הרובד הממלופי והרובד הרומאי הנמוך ביותר, קיימים לאורכה ורוחבה של העיר העתיקה כולה (ואף מעבר לגבולותיה היום) ועל כן נכון לקדוח פתחים חדשים ועצמאיים בסמוך לפתח המקורי, כדי להימנע מ'משיכה' וממלכוד.

סיכום - עקרונות הפעולה הטקטית במרחב התת-קרקעי:

ברירת המחדל בהתמודדות עם אויב מחופר מתחת לפני השטח היא לאלצו לצאת (רימוני עשן ותאורה, מחוללי עשן וכו') או לפוצץ את התכסית שמעליו, בטרם יוכנס פוח הנדסה ייעודי וחי"ר לטיהור תא השטח הזה (יסיר לחץ תת-קרקעי). פוח ייעודי יפנס לסריקה ולחימה ברובד התת-קרקעי רק אם ברח לשם אויב שזוהה בעין, או לחילופין התקבל מידע מודיעיני על הסתתרות אויב במקום. קיימים ארבעה תנאים מרכזיים לתנועה ולחימה בתוך המרחב התת-קרקעי:

- ראשית, יש לוודא כי התווך התחתון יציב, עומד על יסודות מוצקים ואינו מט לנפול;
- שנית, יש לבחון את גבולות תא השטח התחתון, כי קצוותיו ועומקו ניתנים לזיהוי;
- שלישית, בטרם יכנס אדם, ייסרק המרחב המדובר על-ידי רובוט הנשלט מרחוק, על מנת לאתר פתחים נוספים, אויב או מטעני חבלה;
- ולבסוף, יישלח כלב לאיתור חומר נפץ, על-מנת לשלול סופית את הימצאותם של מלפודים ואמל"ח.

מנהרת מילוט ברובד התחתון ב'חוש' א־תות. הכנסת הלוחם לפתח המנהרה נעשתה רק אחרי שילוח רובוט ופלב חנ"מ המקור, גדס"ר נח"ל

הכוח ההנדסי המתמחה בסוג הפעילות הזה הוא כוח ייעודי משולב, שמורכב משלוש לבנות מקצועיות שונות:

חוליית 'מדרון מושלג' לפעירת פתחים, פיצוץ מכשולים או פיצוץ סליקים ומעבדות חבלה; חוליית סמו"ר לאיתור מקומות מחבוא וחללים נסתרים; וחוליית סילוק פצצות לאיתור והשמדה של מטענים, מלכודות חבלה ואמל"ח שנשאר בשטח.

סיכום: יש לתקוף ערים בצורות בלב ובקרביים

"הגרוע מכל תוקף ערים בצורות, אולם כשמדובר

בגרילה עירונית צריך להפנות בלב ובקרביים"⁶⁶

העיר העתיקה כמרכז הפובד של תשתיות הטרור בשכם

האסטרטג הסיני הקדום, סון טסו, קבע בחיבורו המפורסם על אמנות המלחמה, כי "הגרוע מכל תוקף ערים בצורות." קביעתו של סון טסו נכונה לזמנו ואף לתקופתנו, בעיקר כאשר מדובר בלחימה בעצימות גבוהה בין צבאות מדינתיים. ברם, בכל הקשור ללחימה בארגוני טרור וגרילה בעצימות בינונית ונמוכה - הרי שיש לתקוף ולרדוף את תשתיות המחבלים עד חורמה, בכל מקום, כולל בליבה העמוק והדחוס של העיר המזרח-תיכונית העתיקה.

תהליך העיור העולמי בכלל, והעיור המתגבר במזרח התיכון בפרט, אינם מותירים לנו כל אפשרות של בחירה. אם ברצוננו להכריע את ארגוני המחבלים ולמנוע מאזרחי מדינת ישראל טרור ונפגעים בשטחה-היא, נצטרך להתמודד עם הקשיים והאתגרים של השטח האורבני העתיק ככל שיידרש, ובכל גזרה. יתרה מכך, העיר העתיקה אינה רק הלב והתשתית העירונית אשר ממנה התפתחו כל שאר השכונות, אלא היא משמשת גם כמרכז הפובד של הטרור במובן הסמלי והתודעתי שלו: מיתוס ההתנגדות של 'ג'יבל אלנארי', אשר צמח בעיר העתיקה, הוא תולדה של מאבק דתי ותרבותי: הצפיפות הפיזית של הבתים והסמטאות בקסבה, מחזקת את אחדותם האתנית וגורלם המשותף של המתגוררים בין כתליה - אל מול הפולש "האחר", הזר הישראלי, שמתקשה למצוא בה את מקומו ולהבין את צורתה, נפתוליה ותרבותה. הקסבה העתיקה משליכה ישירות על טשטוש הזהות הארגונית ויצירתו של תלכיד טרור וגרילה, שהמכנה המשותף הגיאוגרפי שלו חזק לעיתים מן ההשתייכות הפוליטית (חמא"ס, פתח וכו'). ארגוני הטרור בשכם ממומנים באמצעות כספן של מדינות טרור וארגונים השוהים בחסותן - אבל ההסתמכות על שטח הפנים הצפוף והרב-מפלסי של העיר העתיקה לצורך מחסה ומקלט, ועל אוכלוסייתה לצורכי מודיעין, גיוס ואספקה - מאחדת אותם כמקשה אחת! העיר העתיקה היא מקור הנביעה האנושי, הפיזי והתודעתי המשפיע על היכולת והרצון להילחם, 'הרחם של המבוקשים'. מעבר לכך, היא שימשה לאורך השנים כבסיס ההתארגנות והיציאה של בכירי המחבלים

⁶⁶ פרפרוזה לאמרתו של מרשל דה - טאבאן (Marshal de Tavanne) מפקד צרפתי מהמאה ה-16, שקבע

כי "יש לתקוף אומות ומעצמות בפירות בלב ובקרביים." היציטוט המלא מתוך,

LTC Dimarco, "Attacking the heart and guts: Urban operations Through The Ages", P-4.

הפלסטינים בגדה המערבית ולכן, פעילות ארוכה ונחושה בלב הקסבה, היא אשר מכריעה את המאבק בטרור של שכם. הכרעת הטרור של העיר העתיקה, אינה מצביעה בהכרח על סיום ההתארגנויות לפעולות טרור במחנות הפליטים - שהאתוס שלהם (ובמיוחד זה של מחנה בלאטה) עומד בפני עצמו - אבל אין ספק שהעניין הוא מעתה שארית.

הפרת השטח והבנתו

כדי להכריע את הגרילה צריך ליטול ממנה את היוזמה, את היתרון שבהכרת תוואי השטח, וכן להרוג את אנשיה; ויודגש: גורם האנוש, האדם, המחבל - הוא היעד בלחימה פנגד הגרילה ולא כיבוש השטח והקרקע, תהה צפיפותה ומורכבותה, אשר תהה. ובכל זאת, כדי לעמוד במשימה וליטול את היוזמה מתשתיות האנוש של המחבלים - כולל מניעת היעלמותם או התחמקותם - צריך 'לחיות את השטח' ולהבין אותו, כמעט כמו שמבין אותו 'נאבלוסי מקומי'. וכהמשך לכך, על בסיס ההיכרות הפיזית והתרבותית של השטח הזה, לפעול בו בשיטות לחימה המחקות את הגרילה, בלב ליבו של השטח הנתפס על-ידי האויב כאינטימי ובטוח.

הכרת התכונות הגיאוגרפיות והפיזיות הייחודיות של העיר העתיקה, הם מתנאי היסוד הבסיסיים לקיום פעילות אפקטיבית נגד הגרילה שלה: המיקום של העיר העתיקה בלב שכם; גודלה הרחב והאוכלוסייה הענייה והתומכת שבתוכה - מאפשרים לתשתיות הטרור להתבסס ולהישען עליה כבסיס יציאה לפעולות טרור וגרילה. אבל יותר מאלה, השטח הבנוי על צלע הר והקרקע המורכבת שבתוכו, משמשים כמחסה, מסתור וכמעוז להתנגדות: בתי החצר הסגורים; הסמטאות הצרות והמתפתלות ללא מוצא; פתחי ההגנה הנמוכים; שערי התפנית והחלונות הצרים והגבוהים - מרחב בנוי מגנתי, אינטימי ומבצעי - הוא המאפשר לטרור פגיעה והתחמקות, מסתור ושרידות. ההנחה הפשטנית כי אין חוקיות אורבנית בצורה ובמבנה של עיר עתיקה מזרח-תיכונית, וכי המבנה הקסבאי הוא לא יותר מאשר הצטברות אקראית וכאוטית של תבניות וצורות - היא כשל פרשנות שכיח, כתוצאה מניתוח התרבות הערבית והמזרח-תיכונית על בסיס רקע ונורמות תרבותיות וארגוניות מערביות, הגורמות לנו לראות את המרקם הקסבאי דרך עדשה צרה וישראלית שדרכה אנו תופסים את העולם. למרקם הקסבאי בערים העתיקות של המזרח-התיכון, מרקם שהוא שילוב של סטרוקטורה הגנתית ותרבות אסלאמית, יש חוקיות ותבנית סדורה - תבנית שאם לומדים ומנתחים אותה פראוי, היא מאפשרת היכרות פיזית מהותית עם השטח, וכפועל יוצא תכנון מבצעי מעמיק ובר יישום.

פעולה "המחקה" גרילה ומיומנות לחימה קסבאית

העיר העתיקה של שכם אינה רק מרחב גיאוגרפי, פיזי ותרבותי, היא 'תופעה מבצעית'!

המבנה והחוקיות הפיזית והתרבותית שלה הם יותר מתכסית מורכבת של מבנים מבוצרים וסמטאות עקלקלות. זהו מרחב מבצעי, רווי סיכונים ומלכודות, אבל גם סיכויים והזדמנויות.

היישום והמימוש של ההקשרים שבין הגיאוגרפיה לטקטיקה (גיאוטקטיקה) כפי שתוארו בעבודה זו, עשויים לאפשר לנו את מיצוי התכסית העתיקה כאמצעי ופנשק נגד המחבלים עצמם. על כן, הגדרנו את הלוחמה הזעירה בשטח הקסבאי והצפוף פליבת הפשירות המבצעית הנדרשת מהלוחמים במרחב שכם. כמו כן, עלינו להמשיך ולחקור את הקסבה, ללמוד אותה ולבצע אימונים תואמי משימה בשטחים מדמים, כדי לחזק את מקצוענות הכוחות וחוסנם, וכדי להגיע לרמת מיומנות מעולה - מיומנות מבצעית הקרויה גם 'מיומנות קסבאית'. מיומנות זו פוללת כשירויות של: התגנבות; חדירה חשאית ומאובטחת למרחב צפוף; לחימה בטווחי אפס; התמצאות מעל ומתחת לקרקע; הסתייעות בתצפית ובחוזי עילי; צליפה; התמודדות עם מטענים, עם 'מלכודות פתאים' ומצבי קיצון. רק כך נוכל לשמר את היוזמה וההתקפיות בלחימה פנגד המחבלים העירוניים לאורך זמן, ולנצל את ההתעמקות ביסודותיה ומהותה של העיר העתיקה המזרח-תיכונית, כדי לאתר ולמצות הזדמנויות מבצעיות חדשות כל הזמן.

נספח א': ניתוח מבצעי של העיר העתיקה בדמשק רס"ן מוטי ריץ'

יישום הניתוח המבצעי של העיר העתיקה בשכם על הקסבה של דמשק

מאפייני המבנה והצורה של העיר העתיקה המזרח-תיכונית, כפי שהוצגו בניתוח הקרקע של העיר העתיקה בשכם, נכונים גם לעיר העתיקה של דמשק, ולמעשה יהיו נכונים לגבי כל עיר עתיקה אחרת במזרח-התיכון.

דמשק, כמו שכם, בנויה על בסיס שלד רומאי עתיק שעליו נבנתה בהמשך עיר ערבית בעלת מאפייני תרבות אסלאמיים שהכתיבו סגנון בנייה ייחודי. מבנה הסמטאות ובתי החצר המחוברים אליהם מאופיינים באותו היגיון וסדר מבני.

העיר דמשק

מרכזיותה של דמשק:

דמשק, בירתה של סוריה ומהחשובות שבערי העולם הערבי, נחשבת לאחת הערים העתיקות בעולם כולו. על פי המסורת, דמשק הנה הישוב העירוני הקדום ביותר בעולם, אשר מיושב ברצף וללא הפסקה למעלה מ-4,000 שנים. בנוסף להיותה מרכז שלטון וממשל (עקב היותה עיר הבירה), מהווה העיר גם מרכז כלכלי, מסחרי תעשייתי, חקלאי, תרבותי, תיירותי וצבאי של המדינה בכלל ושל אזור דרום סוריה בפרט.

מאפייני הקרקע:

העיר משתרעת על פני שטח של כ-100 קמ"ר ובמרחק כ-80 ק"מ מקו הים התיכון. העיר נמצאת על גבול מדבר עלאס וממוקמת באזור צחיח יחסית. דמשק בכלל, והעיר הישנה בפרט, התבססו על נהר הברדא (Barda) הזורם מהרי 'מול הלבנון' שבעבר שימש כמקור מים חשוב לעיר. כיום, זורם הנהר בתעלת בטון מוזנחת החוצצת בין העיר העתיקה לעיר המודרנית.

חלק נרחב מהעיר ממוקם בגובה של 680-690 מ' מעל פני הים, כאשר השכונות המערביות מגיעות אף לגובה של 890 מ' מעל פני הים. רכס הרי 'מול הלבנון' חולש על העיר מכיוון צפון-מערב.

מבואותיה הדרומיים והמזרחיים של דמשק מהווים אגן גדול המכוסה פרדסים, שדות וצמחיה סבוכה. אגן זה מושקה על-ידי רשת מסועפת של תעלות מים, אשר